Over behoud, beheer en ontwikkeling van groen erfgoed

Foto omslag: Kasteel Groeneveld te Baarn

Over behoud, beheer en ontwikkeling van groen erfgoed

L.H.M.A Joosten
Student registratie nummer: 870528 412 130
Begeleider: Erik de Jong
September 2010
Wageningen Universiteit, Wageningen
Dijkgraaf 4 13B04 · 6708 PG · Wageningen

VOORWOORD

Mijn dank gaat allereerst uit naar mijn begeleider Erik de Jong (Universiteit Wageningen en Universiteit van Amsterdam). Ik ben hem veel verontschuldigd, zijn lessen en onze gesprekken hebben mij veel nieuwe inzichten gegeven en vormen een belangrijke inspiratiebron. Verder wil ik Michael van Gessel bedanken voor de tijd die hij vrijmaakte in zijn drukke agenda om mij enige korte, maar krachtige lessen bij te brengen. Ook Quirijn Verhoog wil ik erg bedanken voor zijn boeiende rondleiding door het Vondelpark en de inspirerende en heldere gesprekken over de omgang met het groene erfgoed en het gebrek aan goede educatie. Tenslotte wil ik de boswachterij Elswout bedanken voor het hartelijke ontvangst en tijd die men nam mij Elswout te laten zien.

INHOUDSOPGAVE

LIJST VAN FIGUREN ix

1. INTRODUCTIE 1

DEEL I

1. BELANG VAN HET GROENE ERFGOED 7
1.1 Groen erfgoed als 'authentiek' object 7
1.2 Groen erfgoed als historisch document 7
1.3 Groen erfgoed als nationale, regionale en lokale identiteitsdrager 8
1.4 Groen erfgoed als functionele leefomgeving 8
2. ALGEMENE GESCHIEDENIS VAN DE GROEN ERFGOEDZORG IN DUITSLAND, ENGELAND EN NEDERLAND 9
2.1 Eerste aanzetten in de negentiende eeuw 9
2.2 Toenemende aandacht rond de eeuwwisseling (19de-20ste eeuw) 9
2.3 Vernietiging en verwaarlozing als gevolg van de Wereld Oorlogen en het vooruitgangsdenken daarna 9
2.4 Groeiend bewustzijn vanaf eind jaren 1960 tot heden 10
3. GROEN ERFGOEDBESCHERMING IN DUITSLAND, ENGELAND EN NEDERLAND 11
3.1 Internationale verplichtingen en resoluties 11
3.1.1 Internationale verplichtingen en resoluties direct van toepassing op het groene erfgoed 11
3.1.2 Internationale verplichtingen en resoluties indirect van toepassing 12
op het groene erfgoed 12
3.2 Nationale groen erfgoedwetgeving in Duitsland, Engeland en Nederland 12
3.2.1 Duitsland 13
3.2.2 Engeland 15
3.2.3 Nederland 17
3.2.4 Duitsland, Engeland en Nederland in vergelijk 20
4. INTEGRATIEPROBLEMEN VAN DE GROENE ERFGOEDZORG MET DE BOUWKUNDIGE ERFGOEDZORG EN DE NATUURBESCHERMING 23
4.1 Integratieproblematiek van het groene erfgoed met het dominate bouwkundige erfgoed in theorie en praktijk 23
4.2 Integratieproblematiek tussen de groen erfgoedzorg en de natuurbescherming 24

DEEL II

1. INVENTARISATIE EN ANALYSE VAN GROEN ERFGOED OP INTERNATIONALE, NATIONALE, REGIONALE EN LOKALE SCHAAL 29
1.1 Inventarisatie en analyse op internationale, nationale en regionale schaal 29
1.2 Inventarisatie en analyse op lokale schaal 30
1.2.1 Methoden 30
1.2.2 Resultaten 31
1.2.3 Bronnen en broninterpretatie 33
1.3 Geo-informatiesystemen (GIS) en hun potentiële rol bij de inventarisatie en analyse van groen erfgoed 37
2. WAARDESCHATTING EN WAARDERING VAN GROEN ERFGOED 39
2.1 Waarderingscriteria ter beoordeling van een groen erfgoedobject 39

2.1.1 Historische waarde 40
2.1.2 Culturele waarde 40
2.1.3 Natuurlijke waarde 40
2.1.4 Esthetische waarde 41
2.1.5 Wetenschappelijke waarde 41
2.1.6 Sociale waarde 41
2.1.7 Waardeoordeel 42
2.2 Het monumentbegrip en haar criteria 42
2.2.1 icomos monumentbegrip 42
2.2.2 Kwesties ten aanzien van het nationale monumentbegrip 43
2.3 Verdere beschouwingen 44
2.3.1 Het gevaar van hiërarchische lijsten 44
2.3.2 Sociale waarde en huidig gebruik 44
2.3.3 Narratieve waarde 44
2.3.4 Jonge monumenten 45
3. MAATREGELEN TER BEHOUD, BEHEER EN ONTWIKKELING 47
3.1 Consolidatie 47
3.2 Restauratie 47
3.3 Reconstructie 48
3.4 Renovatie 49
3.5 Nieuwbouw 49
3.6 Transformatie 51
3.6.1 Filosofische achtergrond: groen erfgoed als opera aperta 51
3.6.2 De transformatie als ingreep 51
3.7 Afsluitende opmerkingen 54
4. DRIE THEMA'S TEN AANZIEN VAN BEHEER EN ONDERHOUD 55
4.1 Gebrekkig onderzoek en onderwijs 55
4.2 Tanende sortimentskennis en toepassing 56
4.3 Ecologisch beheer 56

DEEL III

1. INTRODUCTIE 61
1.1 Michael van Gessel en de trasformatie: een werkwijze 61
1.2 Een kritiek op Van Gessel's transformaties 63
VOORBEELD I: VALKENBERGPARK, BREDA, NOORD-BRABANT: TRANSFORMATIE VAN EEN STADSPARK 65
VOORBEELD II: VONDELPARK, AMSTERDAM, NOORD-HOLLAND: EEN HISTORISCH CASCO ALS BASIS VOOR EEN TRANSFORMATIE 69
VOORBEELD III: KASTEEL AGIMENT OF KASTEEL VAN NEERCANNE, NEERCANNE, LIMBURG: VOORBEELD VAN EEN VERRIJKENDE COMBINATIE TUSSEN ER ERFGOEDZORG EN NATUURBESCHERMING 73
VOORBEELD IV: LANDGOED ELSWOUT, OVERVEEN, NOORD-HOLLAND: CONCRETE UITING VAN DE PROBLEMEN ALS GEVOLG VAN DE GESCHEIDEN INSTITUTIONALISERING VAN CULTUUR EN NATUUR IN NEDERLAND 77

CONCLUSIE IN STELLINGEN 79

REFERENTIES 83

LIJST VAN FIGUREN

Figuur 1. Guido Hager's contemporaine vertaling van een parterre in de Grote Tuin van Hannover-Herrenhausen (Berec 2010 en Anasazy 2010).

Figuur 2. Basisstructuur voor kasteelpark Twickel te Delden 'echo van de geschiedenis' door Michael van Gessel (Bertram en De Jong 2008

Figuur 3. Via selectie, articulatie en abstractie van de basisstructuur naar een masterplan (Bertram en De Jong 2008).

Figuur 4. Transformatie van geschiedenis en heden in Rijsterborgherpark in Deventer (Michael van Gessel 2000 in Bertram en De Jong 2008)

Figuur 5. Landschappelijke stijl volgens Humphrey Repton (1752-1818) en volgens Richard Payne Knight (1750-1824) (Knight 1795).

Figuur 6. Planschets van Pierre Lieven Rosseels 1887 (De Jong 2006).

Figuur 7. Planschets van Michael van Gessel, Bureau B+B (De Jong 2006).

Figuur 8. Vondelpark in 1896 (Amsterdam Oud Zuid).

Figuur 9. Vondelpark in 1959 (Amsterdam Oud Zuid).

Figuur 10. Vondelpark in 1996 (Amsterdam Oud Zuid).

Figuur 11. Transformatie van de waterpartijen (Amsterdam Oud Zuid).

Figuur 12. Transformatie van het padenbeloop (Amsterdam Oud Zuid).

Figuur 13. Landschappelijke context van Kasteel Neercanne: (a) huis en bijgebouwen, (b) terrassen, (c) boom- en wijngaarden, (d) sterrebos.

Figuur 14. De vier terrassen van Kasteel Neercanne

"Sie hatten nicht unter einer Glasglocke gestanden, sondern im lebendigen Storm der Geschichte"

(Dehio 1905, geciteerd in De Jong 2006)

1. INTRODUCTIE

Omdat er in Nederland noch consensus noch debat bestaat over de omgang met het groene culturele erfgoed is het bewustzijn over zijn betekenis weinig ontwikkeld (De Jong 2006). In tegenstelling tot de landen om ons heen is, is er geen sprake van theorievorming of praktische kennis over de omgang met het groene culturele erfgoed (De Jong 2006). Daarentegen worden de opgave en de vraag naar kennis en kunde alleen maar groter. Zeker nu veel achttiende en negentiende-eeuwse werken aan het eind van hun levensspanne zijn gekomen. Willen we iets van deze werken behouden dan zullen we moeten nadenken op welke wijze verjonging en vernieuwing tot stand gebracht kan worden op een manier die recht doet aan hun natuur- en cultuurwaarden (De Jong 1993). Deze rol is met name weggelegd voor de tuin- en landschapsarchitectuur en de historie van de tuin- en landschapsarchitectuur. Zeker met het Belvedere-beleid - behoud door ontwikkeling – en de prominente rol van de ontwerper daarin, wordt een synthese tussen de disciplines in onderzoek, praktijk en opleiding alleen maar belangrijker. Door de gebrekkige aandacht voor het groene culturele erfgoed in de opleiding landschapsarchitectuur ontbreekt het de afgestudeerde landschapsarchitect echter aan een basis voor de omgang met deze groeiende opgave.

Aangezien ik erg geïnteresseerd en uitgedaagd ben door deze complexe opgave, heb ik dringend behoefte aan een dergelijke basis. Omdat de relevante literatuur of verouderd is, enkel deelonderwerpen uitlicht, of niet past binnen de Nederlandse context probeer ik in het werk voor u deze basis zelf vorm te geven. Dit doe ik aan de hand van een literatuurstudie, waarbij ik de gebrekkige Nederlandse literatuur aanvul en vergelijk met Duitse en Engelse literatuur. Wat volgt kan gelezen worden als een beschouwende verkenning van het brede groen cultureel erfgoedonderwerp. Deze basis leert mij de belangrijkste kwesties, overwegingen en zienswijzen die mij in de toekomst houvast bieden bij het onderzoeken en ontwerpen aan groen cultureel erfgoedobjecten.

Onder het groene culturele erfgoed versta ik hier alle vanuit de vorige generaties met een bepaalde bedoeling vormgegeven en aangelegde objecten, structuren en kwaliteiten die een voornamelijk vegetatieve component hebben. Voor het leesgemak spreek ik in wat volgt van groen erfgoed. De hier gehanteerde definitie is breed en omvat naast historische tuinen en parken ook het grotere landschap en de groene culturele sporen daarin. Hierbij reikt de definitie van de wereldberoemde, als kunstwerk erkende, architectonische en horticulturele composities, zoals Vaux-le-Vicomte, tot nederigere uitingen van het samenspel tussen mens en natuur zoals begraafplaatsen, lanen en boerenerven. Ik beperk me hier met name tot de afgrensbare groen erfgoedobjecten zoals tuinen, parken, landgoederen, buitenplaatsen, begraafplaatsen en dergelijke. Veel van de besproken thema's, onderzoeksmethoden en overwegingen zijn ook van toepassing op grotere landschapsstructuren of het gehele landschap. Echter, gezien de schaal, het afwijkende karakter en de verschillen in functies en belangen verdient het groene erfgoed van deze schaal een eigen, omvangrijkere studie.

Groen erfgoed is bijzonder erfgoed. Het kan vanwege zijn inherente levende eigenschappen niet vergeleken worden met welk ander erfgoed dan ook. Hermann von

Pückler-Muskau maakt het verschil en de noodzaak tot behoud, beheer en ontwikkeling treffend duidelijk: '*anders dan de schilderkunst, de beeldhouwkunst en de architectuur is de tuinkunst niet in staat een vast, afgesloten werk te leveren, aangezien het niet dood is, maar levend en net als de natuur nooit stilstaat, nooit helemaal gefixeerd is en nooit aan zichzelf overgelaten kan worden*' (geciteerd in Sigel et al. 2006, p. 9, mijn vertaling).

Hoewel hij in het citaat alleen spreekt over de tuinkunst, geldt het evenwel voor alle groen erfgoed. Vanwege deze procesmatige eigenschap roept het groene erfgoed wezenlijk andere vragen tot behoud, beheer en ontwikkeling op dan de bestaande erfgoedzorg kan beantwoorden. Vandaar ook deze verkenning.
De groen erfgoedzorg behelst de geestelijke, technische, ambachtelijke en artistieke maatregelen die nodig zijn voor behoud en beheer van het groene erfgoed (Hönes 1985). De wettelijke bepalingen, besluiten, vergunningen en subsidies die de groene erfgoedzorg faciliteren noemen we erfgoedbescherming (Hönes 1985). Veelal worden deze begrippen door elkaar gebruikt.

Dit werk is opgebouwd uit drie delen. In deel I beschouw ik de brede context van het groene erfgoed. In het eerste hoofdstuk haal ik het algemene belang van het groene erfgoed aan. Hoofdstuk 2 laat de parallelle ontwikkelingsgeschiedenis van de groen erfgoedzorg in Nederland, Duitsland en Engeland zien. Het derde hoofdstuk geeft een overzicht van de erfgoedbescherming in respectievelijk Duitsland, Engeland en Nederland en bediscussieer deze. Tenslotte bespreek ik in het vierde hoofdstuk de positie van de groen erfgoedzorg aan de hand van twee belangrijke integratieproblemen. Deel II beschouwd het proces van beheer, behoud en ontwikkeling. Het eerste hoofdstuk gaat in op de inventarisatie en analyse van groen erfgoedobjecten op internationale, nationale, regionale en lokale schaal en de problemen en overwegingen die daarmee gemoeid zijn. Hoofdstuk 2 beschouwd het waarderingsproces van de wetenschap en de politiek. De verschillende maatregelen tot behoud, beheer en ontwikkeling van het groene erfgoed worden in hoofdstuk 3 onder de loep genomen. Hoofdstuk 4 beschouwd tenslotte enkele actuele kwesties ten aanzien van beheer en onderhoud van het groene erfgoed. Deel III illustreert en wijdt, aan de hand van enkele Nederlandse voorbeelden, uit over enkele kwesties die naar voren zijn gekomen in de voorgaande delen. In dit deel is er speciale aandacht voor de landschapsarchitect en de omgang met het groene erfgoed.

DEEL I

Foto: Kasteel Neercanne, nabij Kanne

1. BELANG VAN HET GROENE ERFGOED

Dit hoofdstuk sommeert kort de meest evidente redenen voor behoud, beheer en ontwikkeling van het groene erfgoed.

1.1 GROEN ERFGOED ALS 'AUTHENTIEK' OBJECT

Het groene erfgoed is allereerst zelf, in materiële zin, drager van betekenis. Net als alle ander erfgoed, zien wij in het oorspronkelijkheid en echtheid: 'authenticiteit'. In onze huidige maatschappij hechten we hieraan een zekere waarde. Vorm, ruimte, materiaal en vooral het patina van verstreken tijd maken dat we deze werken als 'authentiek' en dus waardevol beschouwen.

1.2 GROEN ERFGOED ALS HISTORISCH DOCUMENT

Het groene erfgoed, net als alle erfgoed, een belangrijk historisch document. Het heeft een belangrijke betekenis als getuige van het maatschappelijke leven en functioneert als een maatschappelijk zelfportret uit het verleden (Hennebo 1985). Het groene erfgoed vervult zijn rol als zelfportret door een uitdrukking te zijn van:

1. verschillende politieke machtsaanspraken of maatschappelijke oppositie (Hennebo 1985). Als weerspiegelingen van de maatschappelijke en politieke verhoudingen uit een tijd of periode.
2. de voortdurend veranderende verhouding tussen natuur en cultuur. Groen erfgoed objecten laten de continue veranderende geïdealiseerde voorstelling van de wereld – het natuurideaal – zien als representaties van 'het paradijs' en de filosofische, moralistische of literaire stromingen die daarin tot uitdrukking komen (Hennebo 1985, De Jong 1998, De Jong 2006). Op deze manier zijn het ook uitdrukkingen van een bepaald periode of stijl.
3. de territoriale en vaderlandse geschiedenis. Het zijn getuigen van historische gebeurtenissen of vooraanstaande persoonlijkheden (Hennebo 1985, Goultry 1993) en functioneren zo als collectieve herinnering. Het erfgoed zelf functioneert als het fysieke punt waaraan we onze culturele herinneringen knopen en ze ook weer ophalen (Koch 1998).

Aan de hand van dit maatschappelijke zelfportret kunnen we kritisch reflecteren op het heden en reliëf geven aan het beeld wie we tegenwoordig zijn, wie we zijn geweest en hoe we het landschap vormgeven (Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg 2008). Daarnaast geven ze ons inzicht in onze tijdgebonden interpretatie en omgang met de geschiedenis. Behoud, beheer en ontwikkeling van het groene erfgoed zijn dus belangrijk om het historische document veilig te stellen, zodat ook toekomstige generaties, met nieuwe en verbeterde technieken, de geschiedenis opnieuw kunnen onderzoeken en interpreteren (Koch 1998).

1.2 Groen erfgoed als nationale, regionale en lokale identiteitsdrager

Onze identiteit als inwoner van een land, regio of plaats wordt voor een belangrijk deel bepaald door het sociale gedachtegoed. Dit sociale gedachtegoed bestaat uit belangrijke culturele herinneringen die in de loop van de geschiedenis verzameld, gecultiveerd en gecommuniceerd zijn. Door die gedachten aan geografische en sociale ruimten te koppelen worden ze als ware geconsolideerd en gaan ze deel uit maken van onze collectieve herinnering of identiteit (Koch 1998). Groen erfgoed kan een voorbeeld zijn van zo'n ruimte en zo bijdragen aan de consolidering of vorming van een identiteit. Ten eerste door de inhoud van de collectieve herinnering te vertolken en te bewaren, ten tweede door een aanleiding voor de herinnering zijn, en tenslotte door ze steeds opnieuw te interpreteren en te begrijpen en zo de herinnering steeds weer vorm te geven (Koch 1998). Op lokale schaal functioneert het erfgoed als een identificatiemiddel voor de omwonenden, het geeft een gevoel van geborgenheid. Daarnaast zijn het vaak plekken die persoonlijke herinneringen ophalen aan belevenissen en ontmoetingen (Hennebo 1985).

1.3 Groen erfgoed als functionele leefomgeving

Behalve de bovengenoemde abstractere belangen van het groene erfgoed, heeft het ook praktische, alledaagse functies en betekenissen. Natuurlijk denken we dan allereerst aan de rust, contemplatie, schoonheid, natuurbeleving, gezelligheid en bewegingsvrijheid die het ons kan bieden, maar er zijn ook minder zichtbare, praktische functies. Zo is het groen erfgoed belangrijk voor de ruimtelijke en historische oriëntatie in het landschap. Het maakt het landschap leesbaar en begrijpelijk, denk daarbij bijvoorbeeld aan de opdeling of schakeling van landschaps- of stadsonderdelen. Het maakt zo een belangrijk deel uit van ons grotere cultuurlandschap van stad en land. Daarnaast is er een groeiend besef dat het groene erfgoed een belangrijke rol speelt, of kan spelen in het natuurbehoud (Watkins en Wright 2007). Het functioneert vaak als een ecologisch habitat voor een rijkdom aan flora en fauna. Er is echter nog weinig onderzoek gedaan naar de ecologische waarde en betekenis van groen erfgoed. Tenslotte heeft het groene erfgoed een belangrijke educatieve waarde. Deze is volgens Hennebo (1985) veel breder dan voor veel musea of het architectonisch erfgoed, omdat het groene erfgoed veel toegankelijker en laagdrempelig is.

2. ALGEMENE GESCHIEDENIS VAN DE GROEN ERFGOEDZORG IN DUITSLAND, ENGELAND EN NEDERLAND

De historie van de groen erfgoedzorg in Duitsland, Engeland en Nederland laat opvallende parallen zien. De parallen zijn zo sterk dat we, op een enkele uitzondering na, kunnen spreken van een algemene ontwikkelingsgeschiedenis. De gelijkende geschiedenissen van groen erfgoedzorg in de betreffende landen zijn te verklaren vanuit de Europese sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen, met name die van vlak na de Wereld Oorlogen. Beneden beschrijf ik aan de hand van vier onderscheidbare tijdvakken deze geschiedenis.

2.1 EERSTE AANZETTEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

De eerste aanzetten tot behoud, beheer en ontwikkeling van het groene erfgoed, en dan met name voor tuinen en parken, komen uit de negentiende eeuw. Deze aanzetten zijn particulier, pril en hun uitwerking is gering. Dit komt volgens Hennebo (1985) met name door een zekere 'onbewust ingeburgerde onwetendheid' ten opzichte van de tuinkunst en een aanhoudende twijfel aan de kunstwerk- en erfgoedkwaliteit van haar werken. Veel werken worden aangepast en vernietigd met de gedachte er weer iets van te maken: de aanleg verder te ontwikkelen (Gamer 1977 geciteerd in Hennebo 1985). Toch blijven veel oude werken behouden door een gebrek aan middelen tot vernieuwing; een antipathie tegen de contemporaine tuinmode; en uit eerbied voor de persoon en aanleg van een beroemde voorvader (Hennebo 1985). In enkele gevallen is er sprake van persoonlijk of familiaal verantwoordelijkheidsgevoel voor een bekende en betekenisvolle aanleg. Helaas worden ook veel werken ingrijpend veranderd, verwaarloosd of vernietigd. Terwijl later in deze eeuw de collectieve aandacht voor maatregelen ter bescherming en behoud van bouwkundig- en kunsterfgoed toeneemt, blijft het lot van het groene erfgoed in particuliere handen. Dientengevolge blijft registratie achter en ontbreekt een discussie over de omgang met hen.

2.2 TOENEMENDE AANDACHT ROND DE EEUWWISSELING (19DE – 20STE EEUW)

De eigenlijke geschiedenis van de groene erfgoedzorg begint rond de eeuwwisseling. Vanuit de maatschappij komt er steeds meer aandacht voor het historische erfgoed. In Duitsland, Engeland en Nederland worden allerlei verenigingen opgericht die zich in minder of meerdere mate bekommeren om het groene erfgoed. Toch krijgt de groene erfgoedzorg geen poot aan de grond. Nog steeds ontbreekt beschermende wetgeving en concrete praktische consequenties blijven uit, omdat het groene erfgoed zowel in de kunsttheorie als in de erfgoedzorg op bedenkingen en weerstand stuit (Hennebo 1985).

2.3 VERNIETIGING EN VERWAARLOZING ALS GEVOLG VAN DE WERELD OORLOGEN EN HET VOORUITGANGSDENKEN DAARNA

In de jaren na de Eerste Wereldoorlog leeft de aandacht voor het historische erfgoed aanzienlijk op door een het toenemende nationalisme in Europa. Ook het groene erfgoed

krijgt aandacht. Het besef voor de noodzaak tot een omvattende groen erfgoedzorg blijft echter, tot na lang na de Tweede Wereldoorlog, uit. Bijgevolg ook de bereidheid de noodzakelijke randvoorwaarden te scheppen (Hennebo 1985). Dit komt volgens Hennebo (1985) met name door (1) de uitwerking van sociaaleconomische veranderingen; (2) de rigueur bij het doorzetten van concurrerende ruimteclaims en maatschappelijke intenties; (3) de openlijke desinteresse, het private onvermogen en een geringschatting en incompetentie van het vakgebied; en, met name in Duitsland, (4) de gestoorde verhouding met het nationale verleden en de behoefte geheel opnieuw te beginnen.

De behoefte om opnieuw te beginnen blijkt rigoureus. Volgens schattingen is veertig procent van alle parken hieraan ten prooi gevallen (Hennebo 1985). Het vooruitgangsdenken een decennium later eist om en nabij hetzelfde aantal slachtoffers (Hennebo 1985). Onder het credo 'nooit meer honger' wordt een groot areaal cultuurlandschap op de schop genomen om het optimaal in te richten voor de moderne landbouw. Hierbij verdwijnen niet alleen grote delen van het cultuurlandschap, maar ook veel van haar belangrijke ruimtelijke dragers zoals landgoederen en buitenplaatsen.

2.4 Groeiend bewustzijn vanaf eind jaren 1960 tot heden

In de jaren 1970 – 80 groeit de scepsis tegenover het allesbepalende winstbejag en neemt het onbehagen jegens de technificatie en uniformering van de leefwereld toe. Dit leidt volgens Hennebo (1985) niet alleen tot kortlevende nostalgische tendensen, maar ook tot een somtijds diepere instellingsverandering ten opzichte van de 'geschiedenis, haar getuigen' en een 'toenemende waardeschatting van hun belevings- en identiteitswaarde' (Hennebo 1985, p. 28, eigen vertaling). Dit wordt bevestigd door de erkenning van het potentiële erfgoedvermogen, gevolgd door opname in de erfgoedwetten, en door het toenemende aantal symposia en conferenties gewijd aan het groene erfgoed. Hierbij is het ICOMOS-IFLA monumentenjaar 1975 met zijn internationale symposium en toestandsanalyse van grote invloed op wat er de volgende jaren in de individuele landen gebeurt op het gebied van de monumentenzorg en de erfgoedwetgeving. Voor veel landen, waaronder Nederland, is dit de aanzet tot denken over de betekenis van erfgoed, het formuleren van nieuwe erfgoedwetgeving, en het initiëren van onderzoek.

De laatste decennia verbreedt de aandacht van de erfgoedzorg zich van het individuele object naar de omgeving waarin het object gesitueerd is, naar de grotere landschappelijke structuren, en worden voor het eerst gehele cultuurlandschappen als erfgoed gezien.

De landelijke historische verschillen krijgen vooral vorm in de nationale erfgoedwetgeving. In het volgende hoofdstuk behandel ik de wetgeving van respectievelijk Duitsland, Engeland en Nederland. Hierbij zal ik kort aandacht besteden aan de landspecifieke historie van die wetgeving om het bovenstaande algemene verhaal verder uit te diepen.

3. GROEN ERFGOEDBESCHERMING IN DUITSLAND, ENGELAND EN NEDERLAND

Met de opkomende erkenning van het erfgoedbelang na de jaren 1960 krijgt ook de groen erfgoedbescherming langzaam vorm. In dit hoofdstuk behandel ik de erfgoedbescherming en haar ontwikkeling voor Duitsland, Engeland en Nederland. Hierbij focus ik met name op de erfgoedwetgeving. Het gaat hier namelijk te ver om alle bepalingen, subsidies en vergunningen, die ook deel uit maken van de erfgoedbescherming, te behandelen. Hiervoor verwijs ik naar de wetteksten en subsidieregelingen van de betreffende landen. Wel zal ik de belangrijkste verschillen en hun uitwerking in beschouwing nemen. Voordat ik de wetgeving van achtereenvolgens Duitsland, Engeland en Nederland in ogenschouw neem, bekijk ik eerst de overkoepelende internationale verplichtingen en resoluties.

3.1 INTERNATIONALE VERPLICHTINGEN EN RESOLUTIES

3.1.1 Internationale verplichtingen en resoluties direct van toepassing op het groene erfgoed

UNESCO en haar werelderfgoedlijst

In 1972 besloot de Verenigde Naties de World Heritage Convention ter bescherming van cultureel- en natuurlijk erfgoed van de wereld. Nederland accepteert in 1992 deze overeenkomst. Erfgoed onder deze conventie geclassificeerd als werelderfgoed, wordt door UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) vastgelegd in haar Werelderfgoedlijst. Onder werelderfgoed wordt natuurlijk en cultureel erfgoed verstaan dat als onvervangbaar, uniek en eigendom van de hele wereld wordt beschouwd.

Nederland kent enkele UNESCO landschappen, waaronder voormalig eiland Schokland in Flevoland, de stelling van Amsterdam en droogmakerij de Beemster, en UNESCO objecten, waaronder het Rietveld-Schröderhuis. Tot nog toe zijn geen tuinen of parken aangewezen of voorgedragen tot werelderfgoed, wel heeft het terrassenkasteel Neercanne een beschermde UNESCO status. In andere landen, bijvoorbeeld in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk, zijn er wel parken en landgoederen opgenomen in de lijst, zoals de paleizen en parken van Potsdam en Berlijn en de Engelse Koninklijke botanische tuinen (Kew gardens).

Haagse Conventie

Een bijzondere positie neemt de Haagse Conventie van 14 mei 1954 in. Deze overeenkomst waarborgt de bescherming van het cultureel erfgoed tijdens gewapende conflicten. Ook veel groen erfgoed, met name tuinen en parken, valt hieronder. De betreffende werken zijn gemakkelijk te herkennen aan een blauw wit schildje.

ICOMOS handvesten

De International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) is een '*internationale, onafhankelijke organisatie voor de ontwikkeling en uitwisseling van theorie, methodologie en technologie met betrekking tot de bescherming, het behoud en beheer van monumenten*' (ICOMOS Nederland 2010). Deze is in 1965 opgericht naar aanleiding van de ondertekening van het International Charter of the Conservation and Resoration of Monuments and Sites, bekender als het Handvest van Venetië (1964). ICOMOS is een internationaal erkend en toonaangevend instituut, dat een grote invloed uitoefent via haar handvesten en haar rol als officiële adviseur van UNESCO inzake het Werelderfgoed.

De talrijke handvesten zijn van onmiskenbare waarde voor het agenderen van groen erfgoedkwesties en het voeren van een internationale discussie daarover. Behalve het genoemde Handvest van Venetië (1964) heeft ICOMOS ook een handvest speciaal voor de historische tuinen en parken opgesteld, het Handvest van Florence (1981). De laatste vormt, tezamen met de bevindingen voortgekomen uit de ICOMOS symposia en congressen, waaronder dat van Fontainebleau (1971) over de problemen in onderzoek en conservatie van historische tuinen, de basis van veel erfgoedtheorie en nationale erfgoedwetgeving.

Toch moeten we volgens Hönes (1985) de doorwerking van deze internationale resoluties besloten op colloquia, conferenties en congressen in de internationale en nationale wetgeving niet overschatten. Veelal werken de resoluties niet door, omdat (1) de betrokken bevelingen vaak onbekend zijn bij politici, en (3) omdat er geen bevredigende vertalingen beschikbaar zijn.

Het recente Burra Charter (1999) van de Australische ICOMOS en haar adoptie als basis voor de Australische erfgoedwetgeving laat zien hoe de handvesten idealiter gebruikt zouden moeten worden. Behalve het proceskundige wensbeeld presenteert het handvest inhoudelijk een meer omvattende en genuanceerde erfgoedfilosofie, die beter overeenkomt met huidige postmoderne tijdsbeeld dan de oudere handvesten. Het handvest is tot op heden echter nog niet aangenomen als international handvest.

3.1.2 Internationale verplichtingen en resoluties indirect van toepassing op het groene erfgoed

Behalve de bovengenoemde regelgevingen en resoluties specifiek gericht op het groen erfgoedobject, heeft het groene erfgoed te maken met veel supranationale regelgeving die indirect van toepassing is. Hier is vooral de Europese regelgeving van belang.

De meeste relevante Europese regelgeving is gericht op zijn natuurlijke en ecologische aspect. Het kan zijn dat groen erfgoed objecten deel uit maken van de onder de Vogel en Habitat Richtlijn aangewezen Habitatrichtlijngebieden en/of vallen onder de Natura 2000 gebieden. Alle zijn gericht op bescherming en behoud van de biodiversiteit. Bij behoud, beheer en ontwikkeling van het erfgoed is de bijbehorende regelgeving bepalend.

3.2 NATIONALE GROEN ERFGOEDWETGEVING IN DUITSLAND, ENGELAND EN NEDERLAND

De daadwerkelijke wettelijke erkenning en bescherming van het groene erfgoed komt in zowel Duitsland, Engeland en Nederland pas laat op gang. De meeste wetten be-

staan slechts een paar decennia. Dit is opmerkelijk, omdat verschillende verenigingen in Duitsland (Deutschen Bund Heimatschutz 1904), Engeland (National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty 1895), en Nederland (Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1899) al aan het begin van de twintigste eeuw aandacht vragen voor het groene erfgoed en haar wettelijke positie. Het is pas na de Tweede Wereldoorlog dat het belang van behoud, beheer en ontwikkeling van het groene erfgoed doordringt in onderzoek, maatschappelijk leven en politiek. Uiteindelijk worden de meeste wetten opgesteld en aanvaard in de jaren 1970 – 80.

In wat volgt behandel ik kort de ontwikkeling van de groen erfgoedwetgeving voor respectievelijk Duitsland, Engeland en Nederland. Tenslotte vergelijk ik de wetgeving van de landen onderling.

3.2.1 Duitsland

Duitsland is een federale parlementaire republiek en verschilt in politiek en wetgevend opzicht aanzienlijk van de constitutionele monarchieën Engeland en Nederland. Om het hierna volgende verhaal inzichtelijker te maken, geef ik hier eerst een zeer beknopte samenvatting van het Duitse politieke systeem, ten tweede behandel ik de ontwikkelingsgeschiedenis van de erfgoedbescherming in de grondwet, om tenslotte in zijn algemeenheid wat te zeggen over de erfgoedwetgeving van de individuele deelstaten.

Het Duitse politieke systeem in een notendop

Het parlement, de Bondsdag, is het machtigste politieke orgaan, zij heeft de macht wetten al dan niet te aanvaarden en kan de grondwet tot op zekere hoogte wijzigen. De dagelijkse regering wordt het Bundeskabinett genoemd. Tot de Bondsrepubliek horen zestien deelstaten of Länder. Iedere deelstaat heeft een grondwet, een parlement, een regering en vaardigt zelf wetten uit. De wetten worden door de vertegenwoordigers van de deelstaatregeringen, zetelend in de Bundesrat, gekeurd. De grondwet bepaalt waarover de bond en de deelstaten samen en waarover alleen de deelstaten kunnen beslissen.

Groen erfgoed in de Duitse grondwet

De ontwikkeling van de erfgoed bescherming in Duitsland wordt tot na de Tweede Wereldoorlog gekenmerkt door een diffuse begrenzing tussen erfgoedbescherming en natuurbescherming (Kraft 2002). Tot in de jaren 1930 worden natuurbescherming en erfgoedbescherming als homogene materie gezien, zoals blijkt uit de Weimarer Reichsverfassung 1919 (WRV 1919). Pas in de jaren dertig emancipeert de natuurbescherming zich van de erfgoedbescherming en worden beide gescheiden. Met de invoering van het Reichsnaturschutzgesetz in 1935 worden de werken van de tuinkunst onder het natuurlijke erfgoed geschaard (Hönes 1985, Kraft 2002). Later, in 1949, onderscheidt men binnen het Reichsnaturschutzgesetz de domeinen ‘cultuur’ en ‘natuurbescherming en landschapszorg’. Waarbij alleen de natuurbescherming en landschapszorg als competentie wordt aangemerkt in de grondwet (Grundgesetz (GG)), over cultuur wordt gezwegen. Hierdoor komt de verantwoordelijkheid voor het cultuurdomein bij de deelstaten te liggen. Dit wordt de ‘Kulturhoheit der Länder’ genoemd. De Bondsdag kan dus alleen de natuurbescherming en landschapszorg in de door haar gewenste

banen leiden.

De laatste jaren probeert de overheid, vanwege de stijgende waardepositie van cultuur, via allerlei omwegen toch invloed uit te oefenen op het erfgoedrecht van de deelstaten. Zo probeert zij via allerlei annexen de wettelijke positie van het erfgoed te versterken (Kraft 2002). Dit gebeurt vooral via de natuurbescherming (Naturschutz).
Zo normeert het Bundesnaturschutzgesetz dat 'historische cultuurlandschappen met bijzondere karakteristieken' behouden dienen te worden, dit geldt ook voor 'de omgeving van beschermd cultureel,- bouwkundig, en pedologisch erfgoed, in zoverre dit voor het behoud van de karakteristiek of schoonheid van het erfgoed nodig is' (Kraft 2002). Hierbij doet de term 'historisch cultuurlandschap' heel wat stof op waaien. Enerzijds omdat een precieze definiëring ontbreekt, anderzijds omdat het historische cultuurlandschap dusdanig als cultuur te bestempelen is dat het onder de Kulturhoheit der Länder valt en bij doorvoering de grondwet zou tegenspreken. Vandaar dat er in 2001 een referentenontwerp voor het Bundesnaturschutzgesetz is gepresenteerd. Hierin wordt bovenstaande gecorrigeerd. Alleen indien de omgevingsbescherming samenvalt met gebieden van belang voor de natuurbescherming is bovengenoemde normering van toepassing. Volgens Hönes (geciteerd in Kraft 2002) is het nieuwe wetsontwerp echter niet bevorderlijk voor de dialoog tussen de twee zustergebieden.

Erfgoedbescherming in de Bondslanden
Omdat de erfgoedbescherming onder de Kulturhoheit der Länder valt, ligt de verantwoordelijkheid voor het formuleren van erfgoedwetgeving bij de individuele bondslanden. Pas in de 1970er jaren beginnen veel deelstaten met het ontwerpen van nieuwe erfgoedwetten om de oude, uit het Interbellum of naoorlogse tijdvak stammende, wetten te vervangen of geheel nieuwe te maken. Enkele deelstaten (Rheinland-Pfalz, Berlin, Nordrhein-Westfalen, Niedersachsen, Saarland, Bayern en Schleswig-Holstein) nemen hierbij uitdrukkelijk de tuinkunst op in hun wetgeving. Voorloper en van grote betekenis voor de groen erfgoedwetgeving is daarbij de Beierse erfgoedwet (1973) die het groene erfgoed gelijkstelt aan het bouwkundigerfgoed.

Sinds 1999 beschikken alle deelstaten over hun eigen erfgoedwetgeving. Omdat er geen scherpe afgrenzing is tussen de aangelegenheden van de erfgoedbescherming en de agenda van de natuurbescherming staat het de deelstaten vrij om objecten met organische bouwelementen onder te delen in een van deze beide (Kraft 2002). Vrijwel alle deelstaten kwalificeren historisch groen onder het cultuurgoed en stallen ze als zodanig onder het erfgoedrecht. De kwalificatie van het historisch groen verschilt aanzienlijk per deelstaat. Sommigen scharen het historisch groen onder de bepalingen voor het gebouwde erfgoed, anderen bestempelen het als autonoom cultureel erfgoed. Voor beide regelingen geldt dat het de eigenaar niet toegestaan is het historische groen aan de natuurlijke kringloop over te laten (Kraft 2002).

Duitsland kent drie systemen om erfgoed gerechtelijk vast te leggen:

1. het narechtelijke systeem of ipso-jure-systeem: de erfgoedwet definieert aan welke voorwaarden voldaan moet zijn opdat een object cultureel erfgoed genoemd kan worden. Het erfgoed ontstaat gerechtelijk via een daad van de wetgever. Alle werken die volgens de definitie en voorwaarden van de wetgever monument genoemd kunnen worden, krijgen automatisch die status.
2. Constitutieve systeem: ook hier definieert de erfgoedwet aan welke voorwaar-

den voldaan moet zijn opdat een object via het Verwaltungsakt door de bevoegde instanties tot cultureel erfgoed verklaard kan worden. Hier is dus niet sprake van automatisme: er dient door de bevoegde instanties of door de eigenaar zelf een aanvraag ingediend te worden.

3. Een gemengd systeem, bestaande uit elementen uit het narechtelijke systeem en het constitutieve systeem tezamen.

De verschillende deelstaten hanteren een van deze systeem om hun erfgoed gerechtelijk vast te leggen. Vanzelfsprekend zijn er aan de monumentenstatus verplichtingen verbonden, voor een overzicht van deze verplichtingen verwijs ik naar Hönes (1985) en de betreffende wetteksten.

De bovengenoemde wetgeving garandeert in eerste instantie de bescherming en de verzorging van het groene erfgoed. Voor de bescherming van de omgeving van een monument, voor de integratie van het monument in zijn grotere samenhang, of voor het plaats te geven binnen nieuwe ontwikkelingen is de ruimtelijke planning verantwoordelijk. In Duitsland zijn daarbij het Raumordnungsrecht en de Bauleitplanung de belangrijkste instrumenten. Het gaat hier te ver om de inhoud van beide te behandelen, ook hiervoor verwijs ik naar Hönes (1985) en de betreffende wetteksten.

Samenvattend valt het groen erfgoedrecht in Duitsland onder de verantwoordelijkheid van de individuele deelstaten. Alle deelstaten erkennen het groene erfgoed als beschermingswaardig en hebben wetten opgesteld om het ook daadwerkelijk te beschermen. De kwalificatie van het groene erfgoed en de gerechtelijke vastlegging daarvan verschilt tussen de deelstaten onderling. Voor de bescherming van het monument in zijn grotere context is de ruimtelijke planning verantwoordelijk.

3.2.2 Engeland

Het Engelse politieke systeem kent net als het Nederlandse systeem een centrale wetgeving. In wat volgt geef ik eerst een overzicht van de Engelse wetgeving aangaande het groene erfgoed, tenslotte behandel ik kort de bijzondere rol van The National Trust.

Het primaire wettelijke systeem voor het behoud van historische tuin- en parkaanleg komt direct voort uit de Historic Buildings and Ancient Monuments Act uit 1953. In deze wet worden die stukken land die bij een bouwkundig monument horen of er een directe relatie met hebben, beschermd. Door de activiteiten van The National Trust (1895) in de jaren 1950 en de Garden History Society (1965) enkele jaren later wordt de tuinkunst in het blikveld van maatschappij en politiek getrokken. De gegroeide interesse leidt in 1974 tot een vernieuwing van de Historic Buildings and Ancient Monuments Act met de Town and Country Amenities Act (TCAA). Voor het eerst wordt een tuin of park als kunstwerk van eigen categorie gezien. Een tuin of park kan nu, zonder afhankelijk te zijn van de co-existentie met bouwkundig erfgoed, financiële steun ontvangen. In 1983 wordt de Historic Buildings and Ancient Monuments Act 1953 voor de tweedemaal hernieuwd, ditmaal met de National Heritage Act. Met deze wet wordt ook de Historic Buildings and Monuments Commission, beter bekend als English Heritage (EH) opgericht. De opdracht van English Heritage is onder andere het bewaren van ‘historic buildings’ en ‘ancient monuments’. Daarbij zijn tuinen voor het eerst als uitdrukkelijke variant van ‘ancient monuments’ gerechtelijk verankerd.

Er worden echter geen nieuwe, op de behoeften van de historische tuin toegespitste, beschermingsmaatregelen geschapen (Kraft 2002). Naast het beheer en management van een duizendtal tuinen, is English Heritage gemachtigd een lijst aan te leggen van gebieden met speciale historische interesse: het 'Register of gardens and other land situated in England and appearing to them special historic interest'. Resultante van dit werk is het erkende 'Register of Parks and Gardens of Special Historic Interest in England'. Dit register is echter niet rechtsbindend en is enerzijds bedoelt als inventarisatie en anderzijds als hulpmiddel voor lokale overheden ter beoordeling van de betekenis van een tuin of park in hun politieke beslissingen.

Het gebrek aan gerechtelijke vastlegging tracht men te compenseren via het planningsrecht. Het Engelse planningsrecht heeft op drie niveaus gerechtelijke betekenis voor historisch groen.

1. De gerechtelijk vrijblijvende richtlijnen van de regering aan het lokale planningsgezag om historisch groen in de lokale planningspolitiek op te nemen. Onderandere via het 'Register of Parks and Gardens of Special Historic Interest in England' en Planning Policy Guidance 15 (PPG 15): Planning and the Historic Environment, met het belangrijkste advies om het groene erfgoed vastgelegd in het register uitdrukkelijk mee te nemen in ontwikkelingsplannen. Daarnaast kent Engeland ook nog PPG 2: Green Belts. Volgens deze richtlijnen dienen groenzones behouden te worden voor het welzijn van zowel samenleving als landschap. Veelal maakt historisch groen deel uit van deze zones of kan als zulk aangemerkt worden.
2. De inachtneming van historisch groen in het kader van ontwikkelingsplannen
3. Concrete beslissingen in individuele gevallen waarbij het zich handelt om historisch groen. In het kader van Town and Country Planning Act 1999 (TCPA1999) moet er toestemming gevraagd worden voor bouw, constructie, mijnbouw of andere operaties in, op of onder het land, of materiële verandering in het gebruik van elk gebouw of ander land (Watkins and Wright 2007). Indien het beschouwde object in het 'Register of Parks and Gardens of Special Historic Interestin England' staat, wint de lokale planningsautoriteit (LPA) het advies in van de Garden History Society en worden verdere beslissingen in samenwerking genomen.

Behalve de doorwerking van het 'Register of Parks and Gardens of Special Historic Interest' via de Planning Policy Guidances in het planningsrecht, zijn veel tuinen en parken ook beschermt door het planningsrecht zelf. Dit gebeurt via sectie 1 (Listed Buildings and Conservation Areas) van het Planning Act 1990. Vooral in de jaren 1980 en vroege jaren '90 probeerden de autoriteiten historisch groen te beschermen door het of te bestempelen als de omgeving van een 'Listed Building' of door een aanwijzing als 'Conservation Area' (Kraft 2002). De reikwijdte van deze wet verbeterde met de invoering van PPG 15 'Planning and the Historic Environment'. De omgeving van een gebouw kan nu veel breder geïnterpreteerd worden en tuinen en parken kunnen zelf als 'Conservation Area' opgenomen worden, indien hun structuur aan de bijzondere betekenis van het ensemble bijdraagt (Kraft 2002). De gebouwen of gebieden onder deze Act kunnen afwijken van die vastgelegd in het register.

Behalve de bovengenoemde instrumenten kan historisch groen ook nog onder de volgende rechtsinstrumenten vallen, deze sluiten elkaar niet uit:

- Areas of Outstanding Beauty (AOUNB): hieronder vallen de gebieden die de Countryside Commission heeft aangewezen vanwege hun uitzonderlijke schoonheid.
- Sites of Special Scientific Interest (SSSIs): Deze gebieden zijn aangewezen door de English Nature onder de Wildlife and Countryside Act 1981 om ecologisch en geologisch interessante gebieden te identificeren en beschermen.
- Scheduled Monuments (SMs). Gebieden met structuren, ruines of begraven archeologie die van nationaal belang worden geacht (Watkins and Wright 2007). Sommige tuinen en ontworpen landschappen zijn van dusdanige archeologische betekenis dat zij in geheel geclassificeerd zijn als SM.

Zoals we gezien hebben, kent ook de Engelse wetgeving geen directe bescherming voor het groene erfgoed als onderscheidbare categorie. Via allerlei andere wetten en bepalingen kan het groene erfgoed echter toch een effectieve bescherming genieten. Op deze manier kan het groene erfgoed door middel van zeer uitlopende argumenten behouden worden.

The National Trust

Engeland onderscheidt zich van Duitsland en Nederland door het sterk ontwikkelde algemene bewustzijn over de rol van het erfgoed en het groene erfgoed in het bijzonder. Dit algemene bewustzijn wordt tegelijkertijd gekenmerkt en gevoed door organisaties als English Heritage en de Garden History Society en door verschillende particuliere en charitatieve organisaties. De bekendst en meest invloedrijke charitatieve organisatie is de National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty, kortweg The National Trust. The National Trust is groot grondbezitter, het bezit maar liefst 1.5% van Engels, Wales' en Noord Iers grondgebied. Aankopen, onderhoud en beheer worden uit eigen kas gefinancierd. Het meeste revenu is afkomstig van het grote aantal leden, andere inkomsten komen van bezittingen, erfenissen en van het eigen winstgenererende commerciële bedrijf. Naast de profes sionele staf kent de organisatie een groot aantal (47 000) vrijwilligers.

Het is door organisaties zoals The National Trust en het maatschappelijk sterk ontwikkelde bewustzijn aangaande het erfgoed dat Engeland haar groene erfgoed in een redelijke conditie kan houden. Ondanks deze inspanningen is het volgens de Engelse monitor Heritage Counts matig gesteld met het Engelse erfgoed. De topmonumenten krijgen voldoende zorg en aandacht, van de minder bekende monumenten is volgens de monitor (2008) bijna een kwart 'at risk'. Helaas kennen Duitsland en Nederland geen monitor en is een vergelijking lastig te maken. Omdat Duitsland noch Nederland een organisatie kent met de reikwijdte, invloed en financiële middelen van The National Trust kunnen we alleen het ergste vermoeden.

3.2.3 Nederland

In wat volgt behandel ik de ontwikkeling van de erfgoedbescherming in Nederland, bekijk ik de recent aangenomen vernieuwing van de Monumentenwet 1988 en tenslotte

beschouw ik kort de belangrijkste organisatie (Staatsbosbeheer) en stichting (Stichting tot Behoud Particuliere Buitenplaatsen) voor behoud en beheer van het groene erfgoed.

De eerste verdediger van de historische waarde in de Nederlandse leefomgeving is Victor de Stuers. De Stuers gaf in het laatste kwart van de vorige eeuw de monumentenbescherming voor het eerst vorm met de Monumentenwet 1961. Daarvoor was de monumentenzorg- en bescherming voornamelijk particulier initiatief zoals geïllustreerd wordt door de oprichting van verschillende bonden en verenigingen zoals de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) in 1899, de Vereniging tot behoud Natuurmonumenten in 1905, de Bond Heemschut in 1911, en de Vereniging Hendrik de Keyser in 1918.

De Natuurschoonwet (NSW) uit 1928, met als doel de instandhouding van landgoederen in hun bestaande toestand te bevorderen, kan gezien worden als een eerste wettelijke aanzet om het historische erfgoed te beschermen. De wet is echter niet normerend, maar fiscaal: van directe bescherming is dus geen sprake.

De Monumentenwet 1961 doet dat wel. Helaas voor het groene erfgoed is de bescherming bijna exclusief gericht op het gebouwde monument, met summiere aandacht voor het archeologische monument. In de jaren 1960 – 70 komen daar de beschermde stads- en dorpsgezichten bij. In 1988 wordt de Monumentenwet 1961 vernieuwd met de Monumentenwet 1988. Nog steeds is er relatief weinig aandacht voor het groene erfgoed. Er wordt echter wel steeds meer aandacht gevraagd voor de ondergewaardeerde positie van het groene erfgoed in de monumentenzorg en binnen de Monumentenwet in het bijzonder. Dit blijkt onder andere uit het KNOB rapport 'Bescherming der Nederlandse buitenplaatsen: rapport over de noodzaak tot bescherming en veiligstelling der historische buitenplaatsen, parken en erven in ons land' (1973) voorbereid door de Commissie Historische Buitenplaatsen, Parken en Erven. Na het ICOMOS-IFLA monumentenjaar in 1975, stelde het toenmalige ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM) dan ook de Commissie Buitenplaatsen aan. De taak van deze commissie is het adviseren welke buitenplaatsen onder bescherming en/of subsidiering gesteld dienden te worden. Het resultaat van dit werk (1978 – 1995) is de opname van 550 historische buitenplaatscomplexen in de rijksmonumentenlijst.

Naast de buitenplaatsen zijn er 730 overige 'groene' rijksmonumenten aangewezen. Groen staat tussen aanhalingstekens, omdat het 'groene' rijksmonument geen formele eigen categorie vormt binnen de Monumentenwet. Voor deze monumenten geldt dus dezelfde regelgeving als bij bouwkundige objecten, al wijken de wijze van onderhoud, restauratie, subsidiëring en de mate van vergunningsplicht soms af. In tegenstelling tot vergelijkbare wetten in Duitsland en Engeland kent de Monumentenwet geen onderhoudsplicht. Eigenaren van een rijksmonument kunnen het dus ongestraft laten vervallen.

Op provinciaal en gemeentelijk niveau worden ook steeds meer groene monumenten aangewezen. De precieze gerechtelijke status van het groene monument is op deze twee lagere niveaus net zo ongewis als die op het hoogste niveau.

Behalve het objectgerichte rijksmonumentbeleid kent de Nederlandse wetgeving ook de mogelijkheid om gebieden te beschermen. De meest relevante gebiedsbescherming voor historisch groen is het Beschermd Landschapsgezicht (2005), opgenomen

in de Natuurbeschermingswet 1998. Deze wet maakt het mogelijk om historisch-geografische waarden in het landschap te beschermen. Dit zou ook via de beschermde stads- en dorpgezichten kunnen, maar deze zijn van oudsher vooral op stedenbouwkundige ensembles gericht. Tot op heden is het instrument nog niet toegepast. Andere gebiedsgerichte regelingen zoals de Nationale Landschappen bieden geen effectieve bescherming. Wel kan er via hen extra geld vrij gemaakt worden om de cultuurhistorische en de natuurlijke waarden in stand te houden.

Moderniseringsvoorstel voor de monumentenzorg

In 2009 is het moderniseringsvoorstel voor de monumentenzorg –Modernisering Monumentenzorg - van toenmalig minister Plasterk door de Tweede Kamer aangenomen. Het nieuwe beleid steunt op drie pijlers:

1. meewegen van cultuurhistorische belangen in de ruimtelijke ordening. Deze pijler neemt de verbreding van het erfgoedbegrip expliciet op in het beleid en verschuift van het objectgericht beleid naar een gebiedsgericht beleid. Volgens het voorstel moet dat vooral gebeuren door cultuurhistorische belangen mee te wegen in de ruimtelijke ordening. Met cultuurhistorische belangen worden alle voor de cultuurhistorie van een specifiek gebied belangrijke zaken bedoelt, deze definitie gaat daarmee verder dan de al aangewezen monumenten. De nieuwe regelgeving moet via de in de Wet ruimtelijke ordening beschikbare instrumenten doorwerken naar het gemeentelijk niveau.
2. Krachtiger en eenvoudiger regelgeving. Binnen deze pijler is de huidige participatieve trend opgenomen, en krijgt de burger meer inspraak en ruimte in de omgang met het monument. Daarnaast worden procedures vereenvoudigd en regels versimpeld.
3. Bevorderen van herbestemming. Het voorstel wil de met het Belvedere programma ingeslagen weg voorzetten en herbestemming en ontwikkeling stimuleren. Het Belvedere credo 'behoud door ontwikkeling' blijft dan ook van toepassing. Gezien de wisselende resultaten van dit beleid is het van belang dat projecten kritisch worden geëvalueerd en opgedane kennis centraal wordt verzameld. De minister dicht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Dienst Landelijk Gebied, en Erfgoed Nederland vanuit dit oogpunt een belangrijke kennis en platformfunctie toe (Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg 2008).

Over het groene erfgoed wordt nauwelijks een woord gerept in de beleidsbrief, laat staan over een verbeterde gerechtelijke status. Ondanks deze tegenvaller, durf ik te stellen dat de positie van het groene erfgoed zich wel zal verbeteren nu er specifiek aandacht is voor de omgeving van een monument en de onderhandelingspositie van de cultuurhistorie in de ruimtelijke planvorming is versterkt. Bovendien blijft het Belvedere beleid van toepassing.

Zeer recentelijk zijn er instrumenten aangenomen die de subsidiering van het groene erfgoed gemakkelijker maken. Zo kunnen groene monumenten vanaf 2009 een beroep doen op de instandhoudingregeling (Brim). OCW heeft vanaf 2009 extra middelen ingezet om groene monumenten en archeologie te ondersteunen. Vanaf 2011 stelt LNV extra geld beschikbaar voor buitenplaatsen en tuinen (Beleidsbrief Modernisering Mo-

numentenzorg 2008).

De wettelijke bescherming van het groene erfgoed in Nederland is erg beperkt. Nederland kent geen specifieke wetgeving voor het groene erfgoed en probeert het zoveel mogelijk via de ruimtelijke planning te beschermen. De opname van een aantal groen erfgoedobjecten als groen rijksmonument is een belangrijke stap in de goede richting, maar door een ontbrekende gerechtelijke definitie van het groene rijksmonument zijn zij nog steeds niet effectief beschermt. Positief is de manier waarop Nederland via het Belvedereprogramma het erfgoed probeert in te bedden in de huidige fysieke en maatschappelijke context. Helaas zijn de concrete resultaten van wisselende kwaliteit.

Staatsbosbeheer en Stichting tot behoud van Particuliere Buitenplaatsen

Veel van het Nederlandse groen erfgoed wordt in opdracht van de overheid beheert door Staatsbosbeheer (1899). Sinds 1998 is zij een zogenaamd zelfstandig bestuursorgaan, voordien viel zij rechtstreeks onder het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Hoewel het takenpakket van Staatsbosbeheer zich uitgebreid heeft met de zorg voor cultuurhistorische waarden, vinden we de primaire focus op natuur en ecologie is nog steeds terug te vinden in haar beheerswerkzaamheden (De Jong 2001). Door de institutionalisering van natuur in voorheen LNV en Staatsbosheer en cultuur in de Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed komen we nog steeds de hierdoor onvermijdelijke tegenstellingen en misverstanden tegen die een integrale oplossing onnodig lastig maken. Aan het advies van De Jong (2001) een duidelijke visie ten aanzien van het cultuurhistorische erfgoed te formuleren is tot nog toe geen gehoor gegeven.

Particulieren die groen erfgoed bezitten worden gesteund door het kennis- en dienstencentrum Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen. Deze organisatie probeert in overleg met de overheid die randvoorwaarden te scheppen die nodig zijn voor het beheer en behoud van buitenplaatsen en landgoederen in particulier bezit.

3.2.4 Duitsland, Engeland en Nederland in vergelijk

Over het algemeen kunnen we zeggen dat zowel Duitsland, Engeland en Nederland het groene erfgoed als beschermingswaardig beschouwen en zich op verschillende manieren inspannen het wettelijk te beschermen. Opvallend is dat, op enkele Duitse deelstaten na, het groene erfgoed als zodanig geen eigen wetgeving kent. Men probeert via het aanpassen van de bestaande erfgoedwetgeving, via de natuurbescherming en via het planningsrecht de bescherming van het groene erfgoed vorm te geven. Hierdoor blijft de precieze wettelijke statuur van het groene erfgoed in het ongewisse, wat het groene erfgoed kwetsbaar maakt ten opzichte van wettelijk beter verankerde concurrerende ruimteclaims. Met name Nederland valt op door haar vertrouwen in de ruimtelijke planning als instrument tot bescherming van het groene erfgoed. Getuige de specifieke aandacht voor de cultuurhistorie in de planningspraktijk in de Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (2009), is dit vertrouwen niet geheel gegrond.

De wettelijke omweg om via de natuurbescherming groen erfgoed te beschermen, leidt in Duitsland en Nederland geregeld tot conflicten tussen de twee zustergebieden. Engeland omzeild deze conflicten, omdat het geen strikte, geïnstitutionaliseerde

scheiding tussen de twee kent. Hierdoor is de onvermijdelijke integrale aanpak van groen erfgoedkwesties gegarandeerd. Van deze aanpak kunnen Duitsland en Nederland leren.

Alle drie de landen gebruiken de ruimtelijke planning als instrument om het groene erfgoed veilig te stellen. Dit is logisch aangezien de erfgoedwetgeving alleen het gedefinieerde object beschermt, niet de belangrijke, grotere landschappelijke context. Om de zeggingswaarde van een groen erfgoed object te garanderen of te vergroten dienen we de landschappelijke context behouden en dienen we de ontwikkelingen daarbinnen te sturen. Mits goed geïnformeerd en geadviseerd is de ruimtelijke planning het aangewezen instrument zo te doen.

Voor alle drie de landen durf ik te stellen dat de wettelijke groen erfgoedbescherming onderontwikkeld is en een effectieve bescherming beperkt. Willen we de wetgeving naar een hoger plan tillen zijn verdere inventarisatie, onderzoek onmisbaar; we kunnen immers alleen datgene beschermen dat we kennen. Verder moet de groen erfgoedbescherming als aparte discipline geïnstitutionaliseerd worden, zodat kennis en kunde, theorie en praktijk, in een centraal orgaan samenkomen en de concurrentiepositie ten opzichte van andere ruimteclaims aanzienlijk wordt versterkt (Hennebo 1985). Een evaluerend orgaan zoals het Engelse Heritage Counts is daarbij onontbeerlijk.

4. INTEGRATIEPROBLEMEN VAN DE GROENE ERFGOEDZORG MET DE BOUWKUNDIGE ERFGOEDZORG EN DE NATUURBESCHERMING

Zoals we weten neemt de groene erfgoedzorg door zijn levende materie een afwijkende positie in binnen de erfgoedzorg. Deze ongewone positie leidt tot twee belangrijke integratieproblemen: die met het bouwkundige erfgoed en die met de natuurbescherming. Deze problemen vormen voor een belangrijk deel de groene erfgoedzorg zoals we die nu kennen.

4.1 INTEGRATIEPROBLEMATIEK VAN HET GROENE ERFGOED MET HET DOMINANTE BOUWKUNDIGE ERFGOED IN THEORIE EN PRAKTIJK

Historische gezien is het bouwkundige monument dominant in de erfgoedzorg (Hennebo 1985, De Jong 1993). Hennebo merkt in 1985 al op dat men geneigd is het groene erfgoed minder belangrijk te vinden dan het 'eigenlijke' bouwkundige erfgoed. Nog steeds zien we deze ongelijke verhouding terug in de wetgeving en in de erfgoedzorg.

Dominantie van het bouwkundige erfgoed in de erfgoedwetgeving
Bij het gebrek aan een specifieke wetgeving voor het groene erfgoed, wordt het, via clausules en wettelijke omwegen, veelal onder de wetgeving voor het gebouwde monument geschaard. Dit blijkt bijvoorbeeld uit instrumenten als de omgevingsbescherming of de ensemblebescherming. Blijken deze ontoereikend dan wordt er vaak via aanverwante rechtsgebieden, zoals de natuurbescherming, bescherming gezocht. De financiering van behoud, beheer en ontwikkeling laat een vergelijkbaar patroon zien. Zo zijn de subsidiëringsregelingen voor het groene erfgoed erg jong. Daarvoor kon alleen voor bouwkundige monumenten subsidie aangevraagd worden. Engeland (1974) is in dit opzicht erg vroeg vergeleken met Nederland. Pas zeer recentelijk (2009) wordt in Nederland de subsidiëring van groen erfgoed expliciet genoemd door het verantwoordelijk ministerie (OCW).

Dominantie van de bouwkundige erfgoedzorg binnen de erfgoedzorg
Behalve in de wetgeving zien we de dominantie van het bouwkundige erfgoed ook terug in de theoretische en praktische benadering van het groene erfgoed binnen de erfgoedzorg in zijn algemeenheid.

Vrijwel de gehele groen erfgoedtheorie is gestoeld op de principes ontwikkeld voor het de bouwkundige erfgoedzorg. Dit is historisch gezien logisch, gemakkelijk en vaak ook toereikend, maar in veel gevallen wordt hiermee het typische procesmatige karakter van het groene erfgoed genegeerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de statische kunsthistorische benadering van veel groen erfgoedobjecten.

Hoewel vele auteurs, waaronder Leopold (2006) en De Jong (2006), en de ICOMOS handvesten (1964 en 1981) stellen dat de waarde van het groene erfgoed niet ligt in het toebehoren aan een bepaalde periode of stijl, maar in het deel uitmaken van een

levend proces, wordt het nog vaak als kunsthistorisch object gezien en dientengevolge naar stijlreinheid beoordeeld, gerestaureerd en zelfs gereconstrueerd (De Jong 2006). Volgens Laine (2006) zien we dit in de praktijk van behoud, beheer en ontwikkeling nog veel terug. Het is alsof de toevoeging op artikel elf uit het Charta van Venetië (1981) in artikel zestien van het Charta van Florence (1981, p. 2) –'*in principle, no one period should be given precedence over any other, except in exceptional cases where the degree of damage or destruction affecting certain parts of a garden may be such that it is decided to reconstruct it on the basis of the traces that survive or of unimpeachable documentary evidence*'– eerder regel is dan uitzondering. Waar deze praktijk de groene erfgoedzorg in haar prille begin niet aan te rekenen is, is zij nu eerder een teken van haar onvolwassenheid. Het getuigd immers van weinig ontwikkeling middelen voor behoud en beheer van een in tijd en vorm statisch object, toe te passen op een object dynamisch in beide dimensies.

Volgens Nehring (1985) is de dominantie van het bouwkundige erfgoed ook te zien aan het niet of nauwelijks betrekken van specialisten op het gebied van groen erfgoed bij gerelateerde kwesties, en aan het ontbreken van groen erfgoedtheorie in de erfgoedhandboeken. Hoewel er sinds die tijd verschillende Engelse en Duitse publicaties verschenen zijn over het groene erfgoed en de omgang daarmee, ontbreekt de integratie met het bouwkundige erfgoed. Op deze lacune duidt ook Laine (2006) die door deze verwaarloosde integratie zelfs een segregatie tussen beide ziet in theorie en praktijk.

Voor zowel de Nederlandse en Engelse situatie kan ik zeggen dat er steeds meer groen erfgoedspecialisten betrokken worden bij relevante projecten. De Engelsen lopen hierin voorop door theorie, onderzoek en praktijk te integreren in organisaties als English Heritage en The National Trust. In Nederland kan advies ingewonnen worden bij verschillende advies- en ontwerpbureaus, een overkoepelende organisatie ontbreekt echter. Hoewel deze professionele pluriformiteit garant zou moeten staan voor discussie, debat en theorievorming ontbreekt deze in Nederland (De Jong 2006). Dientengevolge worden theorie en praktijk in Nederland niet kritisch geëvalueerd. Recentelijk probeert het Platform Groen Erfgoed discussie en debat te faciliteren en te stimuleren. Gedegen onderwijs, zoals dat in Duitsland en Engeland wel bestaat, blijft in Nederland achter. Al kent Hogeschool Utrecht sinds kort een eenjarige HBO-opleiding 'Groen ruimtelijke erfgoed'.

Voor de toekomst van behoud, beheer en ontwikkeling van groen erfgoed in Nederland en Duitsland is het van belang dat de groen erfgoedzorg zich emancipeert en een gelijkwaardige positie opeist naast de bouwkundige erfgoedzorg. Hierbij zijn de ontwikkeling van een eigen theorie en praktijk onontbeerlijk.

4.2 INTEGRATIEPROBLEMATIEK TUSSEN DE GROEN ERFGOEDZORG EN DE NATUURBESCHERMING

Naast de segregatie tussen bouwkundig- en groen erfgoed, staat de groene erfgoedzorg voor een nieuw integratieprobleem: die tussen de erfgoedzorg en de natuurbescherming (Laine 2006, De Jong 2006, Kowarik et al. 1998). Deze misintegratie is met name in Nederland en Duitsland evident. Engeland kent deze problematiek veel minder, omdat de beide zustergebieden veel hechter geïntegreerd zijn in wetgeving, theorie en organisatie.

In het prille begin van de erfgoedzorg, vroeg in de twintigste eeuw, werden het gebouwde en natuurlijk erfgoed als ondeelbaar geheel gezien (Sigel et al. 1998). Hun historie toont dan ook grote overeenkomsten. Door (1) een wetenschappelijk gevoede differentiatie in wetenschappelijke doelgebieden en methodes, (2) gerechtelijke verankering, en (3) het denken in verschillende competenties hebben zich na de vorige eeuwwisseling twee verschillende disciplines ontwikkeld (Sigel et al. 1998). Dit resulteert volgens De Jong (1998) vanaf de 1920er jaren tot een verschuiving van het zwaartepunt in het denken over het groene erfgoed als natuur én kunst naar natuur. Hierdoor is veel groen erfgoed en het beheer daarover geïnstitutionaliseerd onder de natuurbescherming en niet onder het cultuurerfgoed. Dientengevolge zien we het groene erfgoed nog meer in zijn eigenschap als natuur en niet als een geschapen geheel (De Jong 2006). Volgens De Jong (1998) is het verwaarloosde denken over de wederzijdse beïnvloeding van de beide begrippen debet aan de vaak negatieve houding ten opzichte van de door de mens geschapen natuurbeelden uit het verleden. Als vanzelfsprekend werkt deze negatieve houding de groene erfgoedzorg tegen. Daarnaast is er volgens Laine (2006) ook nog eens gebrekkige kennis in de theorie en praktijk van de groene erfgoedzorg om een eerlijke afweging te maken tussen de concurrerende interesses.

Echter, anders dan bij de integratieproblematiek met het bouwkundige erfgoed, zijn zowel de erfgoedbescherming als de natuurbescherming actief toenadering aan het zoeken. Het zelfvertrouwen van de groene erfgoedzorg aangaande deze kwestie lijkt gegroeid, getuige de publicatie *Naturschutz und Denkmalpflege: Wege zu einem Dialog im Garten* (1998) uitgegeven door het Institut für Denkmalpflege Zürich. Volgens deze publicatie is van belang dat de erfgoedzorg en de natuurbescherming elkaars doelstellingen begrijpen en van daaruit een open dialoog te starten. Met hun gemeenschappelijke geestes- en wetenschappelijke geschiedenis (Kowarik et al. 1998) zou deze integratieproblematiek snel tot het verleden moeten horen.

DEEL II

Foto: Landgoed Twickel te Delden

1. INVENTARISATIE EN ANALYSE VAN HET GROENE ERFGOED OP INTERNATIONALE, NATIONALE, REGIONALE EN LOKALE SCHAAL

Het daadwerkelijk proces van behoud, beheer en ontwikkeling begint altijd met onderzoek. Het onderzoek bestaat uit een inventarisatie en de interpretatie daarvan. Het groene erfgoed wordt op international, nationaal, regionaal en lokaal schaalniveau geinventariseerd en geanalyseerd. In wat volgt behandel ik allereerst kort het onderzoek op internationaal, nationaal en regionaal schaalniveau. Ten tweede ga ik uitgebreider in op de lokale, objectgerichte inventarisatie en analyse. Hierbij behandel ik methoden, resultaten en de bronnen die gebruikt worden om het object te onderzoeken. Tenslotte wijs ik op de mogelijkheden van een geo-informatiesysteem (GIS) voor het groen erfgoedonderzoek op alle schaalniveaus.

1.1 INVENTARISATIE EN ANALYSE OP INTERNATIONALE, NATIONALE EN REGIONALE SCHAAL

Inventarisatie voor het inschatten van de erfgoedopgave

Het inventariseren van het groene erfgoed op nationaal en regionaal schaalniveau is vanwege twee redenen belangrijk. Allereerst is een bestandsinventarisatie essentieel om kwantiteit, ruimtelijke spreiding en verlies in kaart te brengen. Verlies, dreigend verlies en veranderingen kunnen we immers pas herkennen en voorkomen als we het hele bestand overzien. Bovendien bevatten we pas dan de omvang van de opgaaf en kunnen de benodigde middelen en maatregelen ingeschat worden (Nehring 1985). Het resultaat is naast een belangrijk vakkundig overzicht, ook een belangrijk communicatiemiddel om het belang van de groene erfgoedzorg aan te kaarten bij politici en besluitvormers. Ten tweede biedt zulk een inventarisatie een referentie- en vergelijkingskader waarbinnen individuele objecten gewaardeerd en geclassificeerd kunnen worden (Nehring 1985, Goultry 1993). Een waardeschatting is belangrijk om de juiste afwegingen van financiële en personele middelen te kunnen maken.

Achterblijvende internationale en nationale inventarisatie en analyse van het groene erfgoed

De internationale inventarisatie en analyse van groen erfgoed komt slechts langzaam op gang. De eerste aanzet wordt gegeven tijdens het ICOMOS-IFLA congres in Fontainebleau (1971). Hier wordt de individuele lidstaten gevraagd lijsten van de belangrijkste historische tuinen en parken in hun land te maken. Door (1) de taalkundige en inhoudelijke verwarring rond de begrippen lijstmatige registratie, inventarisatie en de aanduiding belangrijkste, (2) de landsinterne discussies over onderzoeksgebrek, definities en wetgeving en (3) de vaagheid van de ICOMOS-IFLA definitie van historische tuinen duurt het bijna tien jaar voordat de eerste lijsten geopenbaard worden (Nehring 1985). Verschillende landen, waaronder Duitsland, zien af van een ranglijst en overhandigen overzichtslijsten om de valkuil van voortijdige, ongefundeerde classificatie te

vermijden. Alle lijsten tezamen vormen de eerste internationale inventarisatie, verder verdiepend onderzoek blijft echter beperkt.

Op nationaal niveau zien we opmerkelijke verschillen. De talrijke initiatieven door verschillende tuin-, historische, en botanische gezelschappen tot registratie en inventarisatie in Engeland, centraal gecoördineerd door de Universiteit van York, blijven in Duitsland en Nederland lange tijd uit (Nehring 1985). In zowel Duitsland en Nederland worden maatregelen tot behoud, beheer en ontwikkeling en een eventueel register van groen erfgoed stilzwijgend aan de overheid overgelaten. Door de uitbreiding van het takenpakket van de erfgoedzorg met het groene erfgoed in jaren 1970 – 80 wordt deze hierdoor zoveel extra belast dat de onderzoeksachterstand nu nog merkbaar is. Als gevolg hiervan kan de erfgoedzorg maar moeizaam zijn eigen agenda volgen en wordt veel onderzoek pas uitgevoerd als de betreffende objecten daadwerkelijk bedreigd worden. Hierdoor doet het erfgoedonderzoek 'ad hoc' aan.

1.2 inventarisatie en analyse op lokale schaal

Het primaire doel van de inventarisatie en analyse op het lokale schaalniveau is het wetenschappelijk doorgronden van het object. Later vormt het onderzoek de basis voor het maken van gefundeerde beslissingen ten aanzien van behoud, beheer en ontwikkeling. In deze paragraaf behandel ik eerst de methoden en resultaten van een inventarisatie en analyse op lokale schaal. Vervolgens beschouw ik de meest gangbare bronnen die gebruikt worden voor het maken van een inventarisatie en analyse en stip ik hun aandachtspunten aan. Tenslotte bepleit ik de mogelijkheden van een geo-informatiesysteem (GIS) voor inventarisatie en analyse.

1.2.1 Methoden

De onderzoeksmethoden beschreven door Nehring (1985), Goultry (1993) en Watkins en Wright (2007) zijn op enkele kleine verschillen na vergelijkbaar. Alle drie de methodes zijn onder te verdelen in de volgende stappen:

1. opstellen van het onderzoeksprogramma
2. kennis maken met het object op kaartbeeld en in het veld
3. inventarisatie van het huidige bestand in schrift en beeld
4. studie van het huidige bestand in zijn grotere landschappelijke, maatschappelijke- en historische context
5. raadplegen van belangrijkste bibliografieën en gedrukte bronnen
6. bezoeken van relevante archieven, bestellen van kaart- en fotokopieën.
7. studie van het gedocumenteerde en gepubliceerde archiefmateriaal
8. documenteren en archiveren van het onderzoeksmateriaal
9. plannen van eventuele verdere onderzoeken (bijv. archeologisch)
10. noteren en uitwerken van de onderzoeksbevindingen

De onderlinge volgorde van de stappen verschilt tussen enerzijds Watkins en Wright (2007) en anderzijds Nehring (1985) en Goultry (1993). Watkins en Wright (2007) plaatsen het veldbezoek en veldwerk pas laat in hun methode. Eerst raadplegen zij de bibliografieën, gedrukte bronnen en archieven. Nehring (1985) en Goultry (1993)

plaatsen het veldwerk, zoals hier ook gedaan, voorop in de werkwijze. Wetenschappelijk gezien is deze volgorde waarschijnlijk beter. Hoewel een onderzoeker nooit zonder voorkennis naar een object kan kijken en er altijd een predispositie bestaat, blijft deze kleiner wanneer we vanuit het object naar het historische materiaal te kijken. Andersom is onze blik nog gekleurder dan ze al is, en is de predispositie dus groter. Dit kan leiden tot clichématige verwachtingen en wensdenken en staat een open, wetenschappelijke houding in de weg (Schmidt 1985).

1.2.2 Resultaten

Naast de overeenstemming in methoden, stemmen Nehring (1985), Goultry (1993) en Watkins en Wright (2007) ook overeen in de gewenste resultaten van hun methoden. Het resultaat van de inventarisatie en analyse bestaat uit drie delen:

1. een bestandsopname (of inventarisatie) in schrift en beeld. Met aandacht voor huidige ruimtewerking, uitstraling en hoofdkarakteristieken, maar ook voor vernietiging, vernieling en gebrekkig onderhoud.
2. een op bronnen gebaseerde ontwikkelingsgeschiedenis. Met aandacht voor de vroegere ruimtewerking, uitstraling, hoofdkarakteristieken, functie, veranderende fysieke en sociaal-maatschappelijke context.
3. een synthese tussen de beide: hoe zien we de geschiedenis terug in het huidige bestand?

In wat volgt bespreek ik uitgebreider de inhoud van respectievelijk de bestandsopname en de ontwikkelingsgeschiedenis.

De bestandsopname

Een bestandsopname karteert, beschrijft en legt alles wat zich op het areaal van de historische aanleg en in zijn omgeving bevind vast (Schmidt 1985). De bestandsopname is geen sinecure aangezien er vele aspecten uit verschillende wetenschappelijke disciplines meegenomen moeten worden.

Een bestandsopname bestaat uit twee delen. Allereerst wordt het bestand sec vast gelegd. Alle elementen van belang worden gekarteerd en beschreven. Ook zaken die op het eerste gezicht banaal lijken, kunnen van belang zijn en dienen vast gelegd te worden.

Het bestand is echter meer dan de som der delen, vandaar dat ten tweede de eventuele ordening of indeling van de losse elementen in kaart wordt gebracht. Verschillende beplantingsstructuren, afwisselingen tussen beplanting en open ruimte, zichten en zichtlijnen maken die ordening of structuur duidelijk. Hierbij mag niet vergeten te worden voorbij de grenzen van het object te kijken en het object binnen zijn grotere landschappelijke, maar ook binnen zijn sociaal-maatschappelijke context te karteren en te beschrijven.

Hoewel er overeenstemming is tussen Schmidt (1985), Nehring (1985) en Watkins en Wright (2007) over de inhoud van de bestandsopname, wijken de accenten binnen die bestandopname af. Waar Watkins en Wright (2007) veel aandacht besteden aan de geografische informatie (de grotere landschappelijke context, klimaat en neerslag, dominante windrichtingen, geologie, geomorphologie en bodemgesteldheid, topografie

en hydrologie) van de locatie, legt bijvoorbeeld Nehring (1985) weer veel nadruk op het fotografisch vastleggen van het object. Voor al deze accenten valt wat te zeggen, hun uitvoering is echter afhankelijk van de onvermijdelijke afwegingen in tijd en geld. Toch wil ik hier een lans breken voor de uitgebreide landschapsbeschrijving die Watkins en Wright (2007) voorstellen. Via deze beschrijven is het namelijk gemakkelijker het object binnen zijn grotere context te beschouwen. Het vereenvoudigd het maken van typologische indelingen, de invloed van bijvoorbeeld klimaatverandering is beter in te schatten, en eventuele ingrepen kunnen gemakkelijk getoetst worden aan hun fysieke randvoorwaarden.

Tot slot is de houding van de onderzoeker belangrijk. Deze dient een zo wetenschappelijke en open mogelijke houding aan te nemen. Hij of zij dient te allen tijde clichématige verwachtingen te voorkomen, omdat deze ons gemakkelijk blind maken voor de unieke waarden van een aanleg of voor sporen van nog niet gewaardeerde fasen in zijn geschiedenis (Schmidt 1985). De onvermijdelijke verwachtingen bij de vondst daarentegen zijn een belangrijke leidraad en motivator voor het verdere onderzoek.

De ontwikkelingsgeschiedenis

De tweede stap is het in kaart brengen en op schrift stellen van de ontwikkelingsgeschiedenis. Daarbij plaatsen we eerst het object binnen zijn grotere context. Voorheen werd dit name gedaan door het object binnen de traditionele kunsthistorische indeling te plaatsen. Tegenwoordig zou beter de cultuurhistorische, of de nog bredere landschappelijke context meegenomen kunnen worden, aangezien het groene erfgoed veel meer is dan alleen vorm en stijl. Vervolgens proberen we aan de hand van alle beschikbare historische bronnen de geschiedenis van het object zelf te doorgronden. Hierbij is het belangrijk dat de onderzoeker zich vertrouwd maakt met de objecthistorie en zijn vondsten steeds weer toetst aan het overgeleverde object. Op deze manier kunnen we een onderscheid maken tussen de resultaten van natuurlijke processen en hedendaags ingrijpen en wat de historische substantie wordt genoemd (Schmidt 1985). Met de historische substantie bedoelt Schmidt (1985) die elementen die uit een afgrensbare periode uit de tuin- en landschapsarchitectuurgeschiedenis stammen. Bij de toetsing aan het overgeleverde object wil het overigens niet zeggen dat elementen uit de historische bronnen die niet direct aanwijsbaar zijn in het bestand nooit bestaan hebben. Mogelijkerwijs zijn er archeologische aanwijzingen bewaard die door opgraving of andersoortig archeologisch onderzoek aan het licht kunnen komen.

Het resultaat van deze toetsing is een, wat Schmidt (1985) noemt, aanleggenetische kaart. Op deze kaart zijn alle onderdelen naar hun toebehoren aan verschillende aanlegfasen gedocumenteerd. Ook hier wordt uitgegaan van de situatie zoals die aan ons is overgeleverd. Naast de aanleggenetische kaart is de gehele ontwikkelingsgeschiedenis uitgebreid beschreven en in kaart gebracht. Deze beschrijving gaat verder dan een kunsthistorische analyse (verdiepende analyse van de vroegere en huidige ruimtewerking en uitstraling en hoofdkarakteristieken) en beschouwt, onder andere, nadrukkelijk de relatie tussen architectuur en beplanting, het historische gebruik en de veranderingen daarin, en de passing van de aanleg in de grotere landschappelijke en sociaal-maatschappelijke context. De beschrijving is volledig op bronnen gebaseerd. Eventuele informatiehiaten worden expliciet duidelijk gemaakt. Hiaten kunnen hypo-

thetisch worden gedicht met behulp van secundaire informatie zoals informatie uit de toen gangbare tuinboeken. Ook dan is dit expliciet duidelijk gemaakt.

Een mogelijke manier om een omvattende ontwikkelingsgeschiedenis op te stellen is door het biografieconcept van Jan Kolen (2005) als leidraad te nemen. Dit concept ziet het landschap of object als het resultaat van in de tijd opeenvolgende wisselwerkingen tussen sociaal-maatschappelijke en fysiek landschappelijke processen. Volgens Kolen (2007, p. 16) behelst de landschapsbiografie in het ideale geval een '*langetermijngeschiedenis van een landschap, regio, stad, of object waarbij de transformaties, functieveranderingen en betekenisverschuivingen van de belangrijkste plekken en ruimtelijke structuren nauwkeurig in kaart worden gebracht. De doorwerking van historische verschijnselen en processen, de historische gelaagdheid van plekken en ruimtelijke structuren op specifieke momenten, krijgen daarbij bijzondere aandacht*'. Door op deze manier de ontwikkelingsgeschiedenis te beschrijven, wordt automatisch de bredere fysiek-landschappelijke en sociaal-maatschappelijke context meegenomen die het groen erfgoedobject heeft gemaakt tot wat het is.

1.2.3 Bronnen en broninterpretatie

Om tot een kartering en beschrijving van de ontwikkelingsgeschiedenis te komen, gebruikt de onderzoeker verschillende historische bronnen. Veelal kunnen de historische bronnen niet zomaar gebruikt worden. Sommige bronnen kloppen niet, andere zijn een moedwillige manipulatie van de werkelijkheid. In wat volgt haal ik gecategoriseerd het belangrijkste en meest gangbare bronmateriaal aan, en beschrijf ik voor iedere categorie de belangrijkste aandachtspunten. Allereerst bediscussieer ik de bronnen die direct van toepassing zijn op het object in kwestie, ten tweede de bronnen die indirect iets kunnen zeggen over het object. Tenslotte komt de validatie van het bronmateriaal aan bod.

Bronnen van primaire betekenis voor het object

- Kaarten en andere afbeeldingen

Historisch kaartmateriaal.

Het historische kaartmateriaal is een van de belangrijkste informatiebronnen, omdat het object, in tegenstelling tot de beschrijving, ruimtelijk is vastgelegd. Het kaartmateriaal kan in de verschillende archieven – nationaal, regionaal, lokaal – gevonden worden. Grotere landgoederen en buitenplaatsen met een lange traditie hebben vaak een eigen archief. Het historische kaartmateriaal kent een grote variëteit.

Militair-topografische kaarten

Allereerst zijn er de militair-topografische kaarten. De vroegste hiervan geven vooral de onderlinge afstanden tussen dorpen en steden aan en zijn niet schaalvast. Pakweg vanaf 1800 zijn militaire topografische kaarten, althans in Nederland, van een vergelijkbare kwaliteit. Deze kaarten zijn groot van schaal en geven daardoor alleen de grove landgebruiksvariatie binnen het object aan. De schaal en de foutmarge zijn van dien aard dat we aangaande het object alleen voorzichtige conclusies kunnen trekken.

Kadasterkaarten

Ten tweede, op een kleinere schaal, komen we kadasterkaarten tegen. Veel landen beschikken in de negentiende eeuw over een kadaster of landregistratie. De kaarten leggen op de eerste plaats het onroerende goed vast: wegen, bebouwing en eigendomsgrenzen zijn relatief nauwkeurig ingemeten. Water en waterpartijen worden vaak nog geïndiceerd, begroeiing ontbreekt over het algemeen (in Nederland volledig). De bruikbaarheid van kadasterkaarten om een object met vegetatie als hoofdcomponent in kaart te brengen lijkt beperkt tot het inventariseren van de opeenvolging van eigenaren of het eigendomsbereik. Sommige landmeters zijn echter ijverig geweest en hebben belangrijke bijzonderheden, zoals waterpartijen en parken, hoewel niet van belang voor het doel van de kaart, toch opgenomen. Bovendien zijn kadasterkaarten een handig hulpmiddel om niet meer oriënteerbare plannen te oriënteren aan de hand van de nu verloren identieke punten bewaard in de kadasterkaarten.

Object specifiek kaartmateriaal

Ten derde zijn de kaarten speciaal vervaardigd voor het object het meest informatief. Ook hier hebben we over een veelvoud aan verschillende kaarten, elk met hun eigen doel (Seiler 1985). Om de juiste conclusies te kunnen trekken, moeten we deze kaarten in hun juiste categorie en tijdsvolgorde plaatsen. Laatstgenoemde spreekt voor zich, maar is niet altijd even gemakkelijk. Veel plannen zijn niet gedateerd en moeten via ander bronmateriaal in de tijd geplaatst worden. Decategorisering behoeft enige uitleg. Seiler (1985) onderscheidt zes categorieën ontwerpplannen: (1) het arbeidsplan, (2) het beplantingsplan, (3) de toonkaart, (4) de meervoudig gebruikte arbeidsplannen, (5) de documenterende plannen en (6) de gereproduceerde plannen.

Het arbeidsplan (1) wordt voor het werk in het veld vervaardigd en kent vaak verschillende versies. Op deze plannen staan meestal individuele veranderingen. De basis van de kaart wordt veelal gevormd door een kartering van de toen huidige situatie. Indien gedateerd vormen ze een belangrijke bron voor de interpretatie.

Het beplantingsplan (2) is in het gros van de gevallen niet meer terug te vinden als zelfstandig type. De beplantingsvoorstellen zijn veelal opgenomen in de arbeidsplannen of worden ter plekke in het veld bedacht en gepland. Vaak is er dan ook weinig tot geen informatie over de ontwikkeling van de beplanting en is de huidige situatie de belangrijkste bron.

De toonkaart (3) is vervaardigd om de opdrachtgever een indruk te geven van de aanleg. Net als de reproduceerde plannen (6) wordt de aanleg zo aansprekend en harmonisch mogelijk weergegeven. Hiervoor wordt soms een loopje met de waarheid genomen. Daarnaast geven deze plannen typisch de situatie weer na pakweg zeventig jaar groei. Er is dus uiterste voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van deze plannen.

De meervoudig gebruikte arbeidsplannen (4) zijn arbeidsplannen die steeds opnieuw gebruikt en ingetekend worden. Het dateren van de individuele aanpassingen in deze plannen is vaak lastig.

Veelal werd na het afsluiten van een aanlegfase het kunstwerk met een documenterend plan (5) vastgelegd. Alle individuele ingrepen een aanpassingen zijn dan vastgelegd in een, definitief beeld. Ook hier is weer voorzichtigheid geboden: net als bij de toonkaart en de reproducties wordt de realiteit op papier vaak
verbeterd.

Behalve de bovengenoemde plannen kunnen we ook nog ontwerpvoorstellen tegenkomen. Deze zijn vaak lastig te onderscheiden van toonkaarten of documenteerde kaarten en een misinterpretatie leidt al snel tot geschiedvervalsing, omdat het onduidelijk is of het voorstel wel of niet is gerealiseerd.

Andere afbeeldingen
Behalve historische kaarten is er een veelvoud aan afbeeldingen, illustraties en foto's die gebruikt kan worden om de ontwikkelingsgeschiedenis te beschrijven en te illustreren. Terwijl het kaartmateriaal vaak goed en centraal bewaard is, zijn afbeeldingen, illustraties en vooral ook foto's verspreid over verschillende archieven, instanties, musea en private collecties. Kunnen we deze al lokaliseren en dupliceren, resten vaak twee lastige opgaven: datering en geografische plaatsing. Met name dat laatste eist veel kunde en voorstellingsvermogen van de onderzoeker. De afgebeelde situatie is immers vaak verdwenen of onherkenbaar veranderd in het actuele bestand. De afbeelding moet dan geplaatst worden aan de hand van het historische kaartmateriaal. Vandaar dat Seiler (1985) opmerkt dat de onderzoeker zelf de bestandsopname moet verrichten om zich te gewonen aan de variatie en topografie van de locatie, nodig voor een goede geografische plaatsing en interpretatie van de historische afbeeldingen.

Bij de interpretatie moeten we het beoogde doel van de afbeelding en het type afbeelding in het achterhoofd te houden. Zo zijn achttiende-eeuwse schilderijen en gravures van landgoederen vaak gemanipuleerd ten gunste van het beeld. Het perspectief is aangepast en mensen zijn kleiner afgebeeld om de aanleg groter te laten lijken; boomgroepen zijn toegevoegd of weggelaten om de beeldcompositie te verbeteren; en soms is zelfs de gehele context verzonnen. Het type afbeelding kan iets zeggen over de mate van detail en de kans op al dan niet opzettelijke fouten.

- Geschreven bronnen
Geschreven bronnen zijn, behalve een belangrijke hulp bij de interpretatie van de kaarten en andere afbeeldingen, een goede bron van nieuwe, aanvullende en gedetailleerde informatie. De geschreven bron kan vele gedaanten aannemen: beschrijvingen, brieven, gedichten, verslagen, lofliederen, verkoopaffiches et cetera. Net als bij de kaarten en afbeeldingen is wederom belangrijk om de context en doel van een tekst te duiden en om de tekst te koppelen aan het ruimtelijke beeld. Dat laatste is van belang om de bronnen geografisch met elkaar te kunnen vergelijken.

- Ongeschreven bronnen
Soms bevatten ongeschreven bronnen belangrijke informatie over het object of over de functie van het object in zijn context. Zo kunnen landgoederen en buitenplaatsen een rol spelen in streekverhalen, -mythen, -en sagen. Niet altijd zijn deze verhalen opgeschreven. Bewoners, omwonenden of de plaatselijke amateurhistoricus kunnen de verhalen vaak nog vertellen.

- Archeologie
De belangrijkste primaire bron is het overgeleverde bestand zelf. Het is goed mogelijk dat veel informatie ondergronds bewaard is gebleven. De belangrijkste overwegingen voor het al dan niet gebruiken van archeologisch onderzoek behandel ik verderop onder punt twee van het kopje 'validatie van bronnen'.

Bronnen van secundaire betekenis voor het object

Bij het opstellen van de ontwikkelingsgeschiedenis zijn er ongetwijfeld informatiehiaten. Zoals gezegd is het belangrijk deze hiaten kenbaar te maken. Met behulp van bronnen buiten het object om kunnen we sommige hiaten hypothetisch dichten.

- *Tuinboeken en vergelijkbare objecten*. In sommige tuin- en landschapsarchitectonische historische perioden hebben tuinboeken een belangrijke invloed gehad. Veel tuinen of parken uit deze perioden zijn aangelegd volgens de principes en gedachten uit die boeken. Met behulp van het overgeleverde bestand en de tuinboeken kan zo een voorstelling geschetst worden. Hierbij is het belangrijk te onthouden dat er een aanzienlijk tijdsverschil kan zitten tussen de datum van schrijven en de algemene verkrijgbaarheid van een boek. Behalve de tuinboeken bieden vergelijkbare objecten uit dezelfde periode mogelijk soelaas. Let wel dat beide procedures erg foutgevoelig zijn en dat conclusies al snel giswerk zijn.
- *Beplantingslijsten*. Een manier om een aanlegfase te dateren is het vergelijken van de beplanting met de beplantingslijsten. Op deze lijsten staan de data wanneer bepaalde soorten en cultivars voor het eerst geïntroduceerd zijn. Ook hier is het belangrijk te realiseren dat er een tijdsverschil zit tussen de introductie van een soort een de algemene verkrijgbaarheid van diezelfde soort.

Validatie van bronnen

In bovenstaande heb ik het al een aantal malen gehad over de voorzichtigheid die geboden is bij de interpretatie van het bronmateriaal. Om betrouwbaarheid van de interpretatie te vergroten dienen we de bronnen en de daaruit voort gekomen interpretaties te valideren. Dit moet op twee manieren te gebeuren: via onderlinge validatie en via validatie aan het overgeleverde bestand.

1. Onderlinge validatie of cross-checking. Hierbij worden de bronnen onderling aan elkaar getoetst. Staat in de ene bron van dezelfde datum hetzelfde als in de andere? Komen dezelfde elementen vaak terug in andere bronnen dan is het aannemelijk dat deze elementen bestaan of bestaan hebben. De betrouwbaarheid van deze interpretatie stijgt met het aantal bevestigende bronnen.
2. Validatie aan het overleverde bestand. Een andere manier om bronnen of interpretaties bevestigd te zien, is ze te toetsen aan het overgeleverde bestand. Dit dient te allen tijde te gebeuren. Het actuele bestand is immers het vertrekpunt van onderzoek, ingrijpen en ontwikkeling, en de basis van de aanleggenetischekaart. Indien de bronnen of interpretaties niet bevestigd worden door het zichtbare bestand kunnen verschillende archeologische technieken ingezet worden. Vakkundig uitgevoerde en geïnterpreteerde opgravingen zijn echter tijdrovend, kostbaar en onomkeerbaar en komen daardoor zelden in aanmerking. Niet des tructieve archeologische technieken, zoals lucht –en satellietfoto-interpretatie, sonar- en infraroodonderzoek genieten dan ook de voorkeur. Voor verdere informatie over opgravingen verwijs in naar Seiler (1985).

Behalve de archeologie kan ook de ecologie en de botanie helpen bij het valideren van de bronnen aan het bestand. Vaak zijn de overblijfselen van oude plantgemeen-

schappen nog direct herkenbaar in het veld (Von der Lippe en Kowarik 2006) of biedt de ondergrondse zaadbank belangrijke informatie. Ook aan deze technieken kleeft een stevig prijskaartje.

1.3 Geo-informatie systemen (GIS) en hun potentiële rol bij de inventarisatie en analyse van groen erfgoed

Zoals we hebben kunnen zien in het voorgaande is informatie verspreid over verschillende bronnen, bestaat ze uit een veelvoud aan typen en is het belangrijk ze te vertalen naar de concrete ruimtelijkheid van het object. Seiler stelt in 1985 al voor om een coördinatensysteem te gebruiken om historische kaarten met het huidige bestand te vergelijken en om alle waarnemingen systematisch en ruimtelijk te karteren. Dit analoge systeem heeft zich in de afgelopen decennia ontwikkeld tot een digitale variant: het geo-informatie systeem of GIS. Een GIS is een volgens Knowles (2002, p. 186, mijn vertaling) een '*collectie van computer hardware, software en geografische data voor het vastleggen, opslaan, updaten, manipuleren, analyseren en tonen van alle typen geo-gerefereerde informatie*'.

De voordelen van een GIS bij de inventarisatie en analyse van groen erfgoed zijn onmiskenbaar. Allereerst beidt het systeem de mogelijkheid om allerlei verschillende typen informatie te verzamelen, op te slaan en te analyseren in een, omvattend systeem. Voorwaarde is wel dat we de informatie digitaliseren en georefereren. Bijkomend voordeel van de digitalisatie is dat we de informatie zowel visueel als statistisch kunnen analyseren. Ten tweede is een GIS een gemakkelijk middel om uitleg, communicatie en discussie tussen de verschillende betrokken disciplines te faciliteren. Ten derde vormt een goede GIS en zijn gerelateerde geodatabase een ruimtelijk accuraat, gemakkelijk toegankelijk en snel te updaten archief dat altijd door alle betrokken geraadpleegd kan worden.

Terwijl de historische en historisch geografische disciplines deze voordelen algemeen erkennen (Knowles 2002, Knowles 2008, Gregory en Ell 2007, Gregory 2003, Heere 2008), zijn mij weinig publicaties bekent die het potentieel van GIS gebruiken om groen erfgoed objecten te inventariseren of te analyseren. De relevante publicaties die GIS wel gebruiken, opereren veelal op een hoger schaalniveau (d.w.z. regionaal tot nationaal) en gebruiken met name kadastrale informatie. Die publicaties die het lagere schaalniveau beschouwen hebben een duidelijke hang naar de architectonische componenten van tuin of park en zijn veelal gefocust op het statische object. Hierdoor wordt de inherente groei en ontwikkeling van het groene erfgoed genegeerd. Dit zien we ook terug in het werk van de Technische Universiteit Delft.

Het is zaak om in de nabije toekomst de voordelen en potenties van GIS te gebruiken, enerzijds ter bevordering van onderzoek en respectvol ingrijpen, anderzijds ter stimulatie van de bekendheid en openbaarheid van de problematiek.

2. WAARDESCHATTING EN WAARDERING VAN GROEN ERFGOED

Na de inventarisatie en analyse van het object is een waardering vaak de volgende stap. Bij de waardering wordt het object, en het object in zijn grotere historische, maatschappelijke en landschappelijke context, beoordeeld. Deze waardering is tegelijkertijd belangrijk en controversieel.

Belangrijk omdat het enerzijds een regionale, nationale en internationale kwaliteitsvergelijking is, anderzijds omdat een positief dan wel negatief waardeoordeel grote invloed heeft op de beschikbaarheid van financiële, personele en gerechtelijke middelen voor behoud, beheer en ontwikkeling. Eerstgenoemde is allereerst van belang omdat een positieve waardering vaak leidt tot de rechtsgeldige monumentenstatus. Ten tweede is een vorm van classificatie belangrijk om een balans te houden tussen wat Sauerländer (1975, geciteerd in Nehring 1985) monumentalisme (Monumentalismus) noemt en wat Bentmann (1976, geciteerd in Nehring 1985) ster-erfgoed (Stardenkmäler) noemt. Waarbij de eerste heel veel tot erfgoed bombardeert, waardoor grote delen van de leefomgeving op slot worden gezet, en we kunnen spreken van erfgoedinflatie. In tegenstelling daartoe, het tweede, waarbij juist enkele ster-objecten worden aangewezen. Het zal duidelijk zijn dat deze ster-objecten alleen, falen de veelvoud van de cultuurgeschiedenis te tonen.

Tegelijkertijd is een waardering controversieel. Niet zozeer omdat er geen overeenstemming is over de beoordelingscriteria, of omdat een waardering niet de uitkomst is van een mathematisch of natuurwetenschappelijk proces, maar omdat er een schijn van willekeur hangt rond het kiezen en schikken van de verschillende criteria (Breuer 1980, geciteerd in Schmidt 1985). Helaas zullen we deze schijn nooit helemaal kunnen wegnemen, wel kunnen deze enigszins verlichten door alle afwegingen en overwegingen te expliciteren.

In wat volgt maak ik voor de duidelijkheid een onderscheid tussen (1) de criteria voor de algemene waardering van een object, en (2) de criteria die de monumentenwetgeving stelt aan een object om als monument geclassificeerd te worden. Logischerwijs hangen de beide nauw samen. Eerstgenoemde is min of meer wetenschappelijk gefundeerd en daardoor vrijwel gelijk in de meeste landen. Bij de laatstgenoemde spelen nationaal politieke en maatschappelijke overwegingen een onzichtbare, doch merkbare rol, waardoor criteria, of het daaraan gekoppelde gewicht, verschillen.
Allereerst bekijken we de criteria voor de algemene waardering en de waardering zelf. Ten tweede beschouwen we de criteria van de monumentenwetgeving. Tenslotte neem ik enkele min of meer gerelateerde onderwerpen in beschouwing om het verhaal te complementeren

2.1 WAARDERINGSCRITERIA TER BEOORDELING VAN EEN GROEN ERFGOEDOBJECT

In de literatuur worden, binnen de veelvoud aan waarderingscriteria, de hierna volgende hoofdcategorieën onderscheidden. De meeste criteria kunnen onder een van

deze categorieën geplaatst worden. Met het groeiende begrip van een plek kunnen we andere, preciezere categorieën definiëren. Wat volgt is dan ook geen uitputtende lijst van waarderingscriteria, maar geeft het grove waarderingskader aan.

2.1.1 Historische waarde

Als we het hebben over erfgoed, hebben we het automatisch over werken uit het verleden. De historische waarde komt voort uit de manier waarop mensen en gebeurtenissen uit het verleden via een plek of object in verbinding staan met het heden (English Heritage 2008). We zien het object als een illustratie of associatie van dit verleden, als historisch document. Omdat het bedoelde verleden ook de geschiedenis van cultuur, esthetiek, wetenschap en maatschappij omvat, onderlegt de historische waarde voor een groot deel de hierna volgende criteria.

Groen erfgoed kan vanwege verschillende redenen een historische waarde of historisch belang vertegenwoordigen. Bijvoorbeeld omdat de aanleg representatief is voor een stijl of mode uit een bepaalde periode; of omdat het een demonstratie is van een continue historie, waarbij de complexe lagen van verschillende elementen de mode en het evolutionaire proces van tuin- en landschapsontwerp weergeven (Goultry 1993); of omdat een aanleg setting is van historische gebeurtenis of geassocieerd wordt met een historische figuur.

2.1.2 *Culturele waarde*

De culturele waarde van een object hangt nauw samen met de bovengenoemde historische waarde. Een object is van culturele waarde als het de gebruiken, gewoontes en ideeën van bepaalde cultuur of groep weerspiegeld. Zo zegt Villa d'Este in Tivoli bijvoorbeeld veel over de natuur-cultuur verhouding in de Italiaanse Renaissance.

De waardering zelf varieert met de context waarbinnen we beoordelen, zij het lokaal, regionaal, nationaal of internationaal (Goultry 1993). Goultry (1993) herinnert ons eraan dat we de culturele waarde van het groene erfgoed moeten beschouwen in relatie tot de tuin- en landschapstradities van zijn geografische lokaliteit. Een terdege kennis van de lokale situatie en tradities is dus essentieel voor het beoordelen van de culturele waarde. Volgens haar moeten we oppassen dat onze bredere cultuurhistorische en kunsthistorische kennis het oordeel niet vertroebeld (Goultry 1993).

2.1.3 Natuurlijke waarde

Zoals gezegd beschouwen we groene erfgoed tegenwoordig als cultureel erfgoed. Toch kan het groene erfgoed, zij het secundair, belangrijke natuurlijke waardes vervullen. Zo kunnen tuinen, parken en landgoederen een belangrijk natuurlijk habitat vormen, of maken zij deel uit van ecologische corridors. Pas recentelijk is er besef van de ecologische waarde die het groene erfgoed vervult of kan vervullen (Watkins en Wright 2006). Het onderzoek naar de ecologie van tuinen en parken blijft tot op heden achter.

2.1.4 Esthetische waarde

De esthetische waarde komt voort uit de manieren waarop mensen zintuiglijk en intellectueel reageren op een plek. Bij veel groen erfgoed is de esthetische waarde het resultaat van een bewust ontwerp in combinatie met het patina van de verstreken tijd. De ontwerpwaarde ontlenen we aan de esthetische kwaliteiten die een ontwerp oproept. Deze kwaliteiten komen onder andere voort uit de compositie van en materiaalgebruik in een object; het onderliggende intellectuele ontwerpprogramma; en de keuze of invloed van bronnen waaraan dit programma is ontleend (English Heritage 2008).

Naast de ontwerpwaarde wordt vaak de artistieke waarde onderscheidden. English Heritage (2008) scheidt de beide door de eerste als resultante te zien van gedetailleerde instructies en de laatste als een directe creatie door de ontwerper of vakman. Bij veel groen erfgoed is deze scheiding erg lastig te maken. Legio ontwerpen zijn immers veranderd en aangepast door bewoners, tuinlui of ontwerpers op de plek zelf. Bovendien zijn vooral veel landschappelijke ontwerpen niet zozeer op papier uitgetekend, maar direct in het veld uitgedacht en uitgevoerd. Omdat we de beide lastig kunnen onderscheiden, mogen we ze door elkaar gebruiken. Let wel dat de artistieke waarde, vaak ontleent aan het toebehoren aan de hand van een bekende kunstenaar of ontwerper, veelvuldig gebruikt wordt om werken van deze kunstenaars of ontwerpers te behouden zonder de daadwerkelijk ontwerpwaarde te beschouwen.

Het is belangrijk om in het achterhoofd te houden dat de esthetische waarde gemakkelijk kan veranderen door ingrepen ter behoud, beheer en ontwikkeling.

2.1.5 Wetenschappelijke waarde

Erfgoed objecten kunnen vanwege uiteenlopende redenen van betekenis zijn voor een waaier van wetenschappelijke disciplines. Zo kan een bepaald bomenbestand of een individuele boom van grote betekenis zijn voor de dendrologie en botanie; zijn de oude waterwerken voor de fonteinen van Versailles een belangrijk historisch document voor ingenieurs; en is de betekenis van het groene erfgoed voor de theorie en geschiedenis van de tuin- en landschapsarchitectuur evident.

De daadwerkelijke wetenschappelijk waarde is afhankelijk van de betrokken data, hun zeldzaamheid, kwaliteit of representativiteit en het potentieel bijdragen van verdere substantiële informatie (Burra Charter 1999).

2.1.6 Sociale waarde

De sociale waarde omvat volgens de Australische ICOMOS (1999, p. 12, eigen vertaling) '*de kwaliteiten waardoor een plek focus is geworden van spirituele, politieke, nationaal of ander cultureel sentiment van meerderheids –of minderheidsgroepen*'. Deze komt voort uit de betekenis die mensen ontlenen aan een plek en de hechting die ze ermee hebben. Veelal gaat het hier over symbolische betekenis, variërend in schaal van nationaal tot persoonlijk. Deze hechting en identiteitsontlening zijn vaak impliciet en komen meestal pas tot uitdrukking wanneer een plek daadwerkelijk bedreigd wordt.

In vergelijking met de andere waarden is de sociale waarde niet zo zeer gekoppeld aan het overgeleverde bestand; de waarde komt veeleer voort uit een bepaalde activiteit

en is vaak aan het object toegedicht (English Heritage 2008). De sociale waardering is daarmee anders dan de waardering voor het object zelf.

Hoewel deze categorieën in veel literatuur en handboeken worden gedefinieerd, is de precieze inhoud van de categorieën niet eenduidig. Het is gemakkelijk om meerdere categorieën onder een categorie te vatten: bijna alle categorieën kunnen met enige fantasie onder de historische waarde geschaard worden; inhoudelijke informatie kan per onderzoeker onder een andere waarderingscategorie vallen; en de onderlinge zwaarte is onduidelijk. Het is dus niet verwonderlijk dat er met enige scepsis naar het beoordelingsproces wordt gekeken. Dit zou voorkomen kunnen worden door duidelijke en inhoudelijk concrete internationale, of ten minste nationale, afspraken en procedures op te stellen.

2.1.7 Waardeoordeel

Door de gevonden informatie te vergelijken met de bovengenoemde waarderingscriteria komt de onderzoeker tot een waardeoordeel. Het is overzichtelijk om dit oordeel op te splitsen in twee delen: (1) vaststelling van de waarde en (2) het waardeoordeel zelf. De eerste volgt na de informatiecollectie en verbindt conclusies aan de gevonden informatie. De uitgesproken waardering wordt door de informatie gesteund, hypothesen en aannamen zijn geëxpliciteerd. Het tweede is in wezen een beknopte samenvatting van de eerste en verwijst niet opnieuw naar het fysieke of gedocumenteerde bewijs. De onderzoeker zegt simpelweg waarom een plek van waarde is. Het waardeoordeel is via kaarten en ander grafisch materiaal ruimtelijk vast gelegd. De waardering kan immers binnen het object variëren en is mede afhankelijk van de overgeleverde elementen. Een goed waardeoordeel is volgens Nehring (1985) altijd een synthese is tussen de historische waardering en de toestandswaardering.

Om het waardeoordeel te verbreden worden naast de criteria ook vaak versterkende indicatoren gebruikt. Hierbij moeten we denken aan begrippen als volkomenheid, onverstoordheid, diversiteit, authenticiteit, kwetsbaarheid, dreiging, en continuïteit van gebruik.

2.2 HET MONUMENTBEGRIP EN HAAR CRITERIA

De monumentenwetgeving beperkt zich tot het monument. Om de monumentstatus te krijgen, moet het erfgoed voldoen aan de daarvoor gestelde eisen. Deze eisen verschillen per land. Naast de landsspecifieke monumentdefinities heeft de ICOMOS in zijn handvesten geprobeerd een overkoepelende definitie te geven. In wat volgt bediscussieer ik eerst de ICOMOS monumentdefinities, vervolgens beschouw ik drie opvallende punten die voortkomen uit de nationale definities.

2.2.1 ICOMOS monumentbegrip

Bij wat volgt is het goed om in het achterhoofd te houden dat de erfgoed- en monument opgave uit zoveel verschillende domeinen en aspecten bestaat dat een overkoepelende begripsdefinitie onvermijdelijk vaag is om uitsluiting van een of meerdere domeinen of

aspecten te voorkomen.

Hoewel vaagheid onvermijdelijk is, geeft de ICOMOS in de handvesten van zowel Venetië (1964) als Florence (1981) geen bevredigende definitie van het monument. Het Handvest van Venetië beperkt zich tot het monument als historische getuige door te stellen dat we in het 'teken van een bepaalde beschaving, een belangrijke ontwikkeling of een historische gebeurtenis' vinden (ICOMOS 1964, p. 1, eigen vertaling). Het latere Handvest van Florence (1981), specifiek gewijd aan historische tuinen en parken, breidt deze definiëring uit door toe te voegen dat het een monument behalve historisch ook artistiek waardevol kan zijn, en door te stellen dat het vanuit deze twee invalshoeken interessant dient te zijn voor het publiek. Ondanks deze uitbreidingen steekt de laatste definitie nog steeds schraal af tegen de rijkdom aan waarden zoals die in de literatuur geïdentificeerd zijn (zie 2.1).

De monumentdefinitie in het Burra Charter (1999), opgesteld door de Australische ICOMOS, doet meer recht aan deze veelvoud aan waarden. Het neemt deze tezamen onder het begrip cultural significance. Volgens het handvest (Burra Charter 1999, p. 2, eigen vertaling) is een plek cultureel significant en dus erfgoedwaardig indien deze 'esthetische, historische, wetenschappelijke, maatschappelijke of spirituele waarde heeft voor vorige, huidige of toekomstige generaties'. Hierbij merkt het op dat culturele significantie niet vaststaat, maar in de loop van de geschiedenis, of door de beschikbaarheid van nieuwe informatie kan veranderen. Bovendien wordt de culturele significantie niet alleen uitgedrukt door het artefact zelf, maar ook door de context, het gebruik, de associaties en betekenissen (Burra Charter 1999). Persoonlijk prefereer ik deze definitie boven die gesteld in het Handvesten van Venetië of Florence, omdat zij omvattender en dynamisch is in tijd.

2.2.2 Kwesties ten aanzien van het nationale monumentbegrip

Het gaat hier te ver om een uitputtende vergelijking te maken tussen de verschillende nationale monumentcriteria. In wat volgt stip ik drie belangrijke kwesties aan.

Publieke interesse

In veel landen, waaronder Duitsland en Nederland, geldt voor erfgoed dat het van algemene of publieke interesse dient te zijn wil het de monumentale status verdienen. Door de inhoudelijke vaagheid is deze definitie oncontroleerbaar. Hönes (1985) verwijt de overheid dan ook opportunistisch gebruik hiervan om zo de eigen beleidsdoelstellingen te realiseren. Gezien de complexiteit van erfgoedkwesties en ter bevordering van controleerbare keuzes is het waarschijnlijk beter de benoeming tot monument onomwonden over te laten aan experts zonder deze schijn van publieke inspraak.

Tijdscriterium

Hoewel de ICOMOS handvesten geen tijdscriterium hanteren, hebben de meeste landen de benoeming tot monument voor een belangrijk deel gerelateerd aan ouderdom. Zo moeten volgens de Nederlandse Monumentenwet 1988 objecten ten minste 50 jaar oud zijn. Tegenwoordig lijkt de focus op de harde tijdsgrenzen af te nemen en neemt de aandacht voor de jonge en jongste monumenten langzaam toe. Zo heeft English

Heritage de na-oorlogse periode opgenomen in haar Parks and Gardens Designation Criteria na een herziening in 2004 (English Heritage 2010). Echter wel met de vermelding dat ze van exceptionele kwaliteit moeten zijn en toch ook minimaal dertig jaar oud dienen zijn. Ondanks deze stap voorwaarts zijn de jonge en jongste monumenten dus nog niet volledig geëmancipeerd. Bovendien is het belangrijk te beseffen dat een aanleg ook zonder de monumentstatus van waarde kan zijn. In paragraaf 2.3.4 zal ik verder uitweiden over de jonge monumentenkwestie.

Historic interest
In zowel Engeland als in de Verenigde Staten is het enige criterium voor opname in de monumentenregisters 'historic interest'. Goultry (1993) merkt op dat de focus op deze eis mogelijk leidt tot meer aandacht voor de associatie van een plek met historische gebeurtenissen en belangrijke personen, ten koste van de esthetische en culturele waarde van de plek zelf. De persoonsverering lijkt normaal voor de Verenigde Staten, maar ook in het nuchtere Nederland zijn deze neigingen te bespeuren. Er is een zekere tendens om zoveel mogelijk van bekende ontwerpers als Springer of Zocher te bewaren. Terwijl objectief bezien het waarschijnlijk beter is te investeren in pluriformiteit van topwerk van zowel bekende als onbekende ontwerpers. Wat voor zin heeft het immers om zoveel mogelijk van een persoon te bewaren, als we een doorsnede van onze cultuur willen laten zien?

2.3 verdere beschouwingen

2.3.1 Het gevaar van hiërarchische lijsten

Om prioriteiten te kunnen stellen voor behoud, beheer en ontwikkeling is het van belang om op nationaal niveau een goede inventarisatie tezamen met een voorlopige waardering op te stellen. Hierbij ontstaat echter al snel het gevaar dat we objecten hiërarchisch ordenen. Volgens Hennebo (1985) is iedere kwalitatieve rangorde problematisch, aangezien beïnvloed door de tijdsgeest en subjectieve opvattingen. Bovendien stelt ze beperkende waardegrenzen waardoor veel onderkomen, maar monumentwaardige werken wegvallen. Voorzichtigheid is dus geboden.

2.3.2 Sociale waarde en huidig gebruik

Zoals reeds gezegd wordt de waarde die mensen hechten aan een object vaak bepaalt door de activiteiten of functie van die plek. Bij het afwegen van de verschillende waarden is het van belang dat de onderzoeker deze waardering in het juiste perspectief ziet. Het bestaansrecht van het erfgoed is immers onafhankelijk van zijn actuele functie. Het behoud ervan kan er echter van afhangen of men in staat is zijn kwaliteiten om te zetten in actuele functies (Schmidt 1985).

2.3.3 Narratieve waarde

Recentelijk is er steeds meer aandacht voor de narratieve waarde van het erfgoed. De narratieve waarde wordt gevormd door de immateriële wereld van herinneringen,

verhalen, ervaringen en tradities die een erfgoed impliciet verteld of losmaakt. Veel van deze vaak lokale verhalen dreigen verloren te gaan door onvoorzichtig ingrijpen, concurrerende belangen en verwaarlozing. Het erfgoed kan gebruikt worden om deze verhalen niet alleen te bewaren, maar ook om ze nieuw leven in te blazen. Een landschapsbiografie is hierbij een nuttig hulpmiddel.

2.3.4 Jonge monumenten

Veel jong erfgoed (1945 – 1965) verdwijnt voordat het aangemerkt is als monument. Dit komt met name omdat ze niet erkent of geregistreerd worden als monument: ze worden als werken van buiten de significante periodes gezien (Birnbaum 2004). Daarnaast hebben de moderne werken niet zelden te kampen met een imagoprobleem. Volgens Bennet (2004) houdt het gemiddelde publiek niet van modern design, het wordt koud en inhumaan gevonden. Bovendien verouderen veel moderne materialen slecht waardoor een ontwerp al snel een onderkomen indruk maakt. Andere werken doen juist zo natuurlijk aan dat ze moeilijk als door mensen vormgegeven worden herkend. Ondanks deze problemen is het van belang om de belangrijke jonge en zelfs jongste werken te behouden, te beheren en te ontwikkelen. Het zijn immers duidelijke representaties van belangrijke, vormende periodes in onze (landschapsarchitectonische) geschiedenis.

3. MAATREGELEN TER BEHOUD, BEHEER EN ONTWIKKELING

Indien een groen erfgoed object of landschap positief uit de waardering komt en dus behouden dient te blijven, moeten er keuzes gemaakt worden voor behoud, beheer en ontwikkeling. De betrokkenen hebben de keuze uit de onderstaande maatregelen of een combinatie daarvan. Elk met hun eigen voor- en nadelen. Bij consolidatie, restauratie en renovatie zijn er nog restanten van de aanleg bewaard, bij reconstructie en nieuwbouw zijn de resten uit het verleden verdwenen. De transformatie neemt in dit opzicht een uitzonderlijke positie in.

Het doel van iedere ingreep is op de eerste plaats het conserveren van de materiële substantie die het erfgoed zijn waarde als historisch document geeft, of het object zijn culturele significantie verleent. Waarbij we bescherming in de breedste zin van het woord moeten zien. Van bescherming tegen verval, vernieling of verlies van het authentieke materiaal tot bescherming van een aanleg tegen concurrerende ruimteclaims.

3.1 CONSOLIDATIE

Consolidatie is het zo goed mogelijk conserveren van het authentieke materiaal en de oorspronkelijke structuur zoals die overgeleverd zijn. Conserveren omvat ook het onderhoud dat nodig is om een object daadwerkelijk te bewaren. Met onderhoud worden de normale, periodiek terugkerende werkzaamheden aan een object in goede staat bedoelt. Is er sprake van achterstallig onderhoud of van verval duiden we de werkzaamheden aan als herstel of restauratie (Bakker 1998). Bij beide is het beperken van het verval zonder het karakter van het object aan te tasten; zonder de elementen die het monument zijn historische en architecturale belang verlenen te beschadigen; en zonder onnodige verstoring of vernieling van de historische structuur het doel (Watkins and Wright 2007). Het onderscheid tussen de beide maatregelen is gradueel.
Pure instandhouding – behouden zoals gevonden – is zelden gepast vanwege de vergankelijkheid van het belangrijkste medium. Alleen wanneer de hoofdbestanddelen architectonisch zijn; wanneer andere maatregelen het object als historisch document bedreigen; of wanneer er onvoldoende bewijs is voor de uitvoer van andere maatregelen kan instandhouding acceptabel zijn.

3.2 RESTAURATIE

Net als bij de consolidatie worden het authentieke materiaal en de oorspronkelijke structuren geconserveerd. Echter, bij de restauratie worden beschadigde of verloren delen in dezelfde stijl met, indien mogelijk, hetzelfde materiaal vernieuwd. We kunnen de restauratie in twee werkwijzen opsplitsen:

1. terugrestaureren: het object terugbrengen naar een bepaalde, vaak als optimaal beschouwde, toestand door het verwijderen van toevoegingen, of door het herschikken van bestaande componenten. Deze vorm staat gelijk aan hierna behandelde reconstructie.

2. restaureren met het behoud van latere toevoegingen, waardoor de gehele historische ontwikkeling zichtbaar blijft. Restauratie is dan gelijk aan wat hierboven beschreven herstel.

Bij restauratie denken we meestal aan de eerste werkwijze. Ook het Burra Charter (1999) gaat hiervan uit. Voordat we besluiten tot deze ingreep dienen we een aantal overwegingen in beschouwing te nemen.

Allereerst is het lastig te bepalen naar welke toestand een object gerestaureerd dient te worden. De keuze wordt altijd gemaakt op basis van onvolledige informatie en aannames. Het is de vraag of het waard is het overige historische materiaal te vernietigen om een op basis van onvolledige informatie en aannames gebaseerde toestand te laten herleven. Het vernietigde materiaal maakt immers net zo zeer deel uit van het historische document als het materiaal uit de gekozen periode. Net als bij het behoud van architectonische monumenten worden tuinen en parken vaak terug veranderd naar de situatie voor de laatste significante verandering. Volgens Mark Laird (1996) dit een geschikte methode om het originele weefsel te beschermen en verschillende historische lagen te behouden. Op deze manier kunnen we volgens hem het herschrijven van de geschiedenis voorkomen. Hoewel waarschijnlijk minder ingrijpend dan de keuze voor een zogenaamde optimale toestand, geldt nog steeds dezelfde overweging.

Ten tweede is het gebrek aan informatie en kennis sowieso een belangrijke reden om af te zien van terugrestauratie. Het bronmateriaal is in de regel beperkt en kan gemakkelijk verkeerd geïnterpreteerd worden, bovendien is technische kennis en kunde voor de restauratie en re-creatie van authentiek detail gelimiteerd. Met deze gebreken wordt een restauratie al snel een reconstructie gebaseerd op hypothesen (De Jong 1996). Bovendien moeten we ons realiseren dat een restauratie altijd een hedendaagse interpretatie is, onlosmakelijk verbonden met het huidige denken en de huidige mode. Geschiedvervalsing ligt al snel op de loer.

Ten derde moeten we de gevolgen van een restauratie, of van eender welke ingreep, voor toekomstig beheer en onderhoud beseffen. Welke mate van groei is gepermitteerd binnen een restauratiestrategie? Zijn er überhaupt genoeg middelen om deze strategie in de toekomst door te zetten?

Ten vierde speelt de acceptatie en steun van het publiek een niet te onderschatten rol. Het gebrek aan maatschappelijk draagvlak kan het gehele proces ondermijnen.

Ten slotte moeten we beseffen dat de restauratie alleen gerechtvaardigd is om verborgen cultuuruitingen weer zichtbaar te maken, nooit om een zekere stijlreinheid te bereiken, zoals bij de beruchte purificatie uit vroegere tijden. In deze tijden was ook gewoon om een object in de geest van het originele ontwerp te corrigeren. Tegenwoordig dienen we, zoals dat hoort bij een pure restauratie, de zwaktes te accepteren en te behandelen zoals we het gehele bestand behandelen (Mörsch 1980, geciteerd in Schmidt 1985). Als we een ontwerp aanpassen, hebben we het al snel over renovatie of transformatie.

3.3 RECONSTRUCTIE

Bij de reconstructie proberen we zo goed als mogelijk de oorspronkelijke aanleg of individuele verloren elementen, al dan niet met gebruikmaking van moderne materialen

en technieken, opnieuw te maken. Een reconstructie is altijd nieuwbouw. In Duitsland wordt nadrukkelijk afgezien van het gebruik van moderne materialen. Een reconstructie dient hier te bestaan uit dezelfde oorspronkelijke materialen en gemaakt te zijn volgens de oorspronkelijke bouwtechnieken (Schmidt 1985).

Hoewel controversieel in de literatuur vanwege de nog grotere informatieonzekerheid dan bij de restauratie, komt de reconstructie veelvuldig voor. Niet zozeer als reconstructie van een gehele aanleg, maar vooral verkapt als restauratie. Deze beperkt zich zelden alleen tot het omvormen van het beschikbare (Schmidt 1985). Volgens Gebessler (1975, geciteerd in Schmidt 1985) is deze vorm van reconstructie gerechtvaardig indien het de zeggingskracht van het originele bestand kan vergroten, of het van educatief belang is.

Ten opzichte van andere kunstwerken maakt het plantaardige hoofdbestanddeel van het groene erfgoed de beslissing om reconstruerend in te grijpen lichter. Het levende, onregelmatige plantmateriaal geeft immers meer speelruimte dan bijvoorbeeld steen bij de reconstructie van een gebouwd element. Toch moeten we opletten de reconstructieopgave niet te onderschatten. Vooral als authenticiteit het doel is, steken, naast het gebrek aan historische ontwerpinformatie, allerlei problemen de kop op. Vooral het streven naar historisch-botanische accuratesse blijkt geen sinecure (zie deel II, 4.2).

3.4 RENOVATIE

Renovatie is zoals de restauratie, maar met aanpassingen aan de tegenwoordige eisen en smaak. De renovatie is vooral bekend in de architectuur. Monumentale paden worden hersteld en waarnodig aangepast om aan de huidige veiligheidseisen en levensstandaard te voldoen. Hetzelfde kan gedaan worden met het groene erfgoed. Hier is de renovatie vaak het gevolg van een functiewijziging die gepaard gaat met herinrichting (Bakker 1998). Op deze manier wordt er als ware een nieuwe laag aan de historische ontwikkeling toegevoegd. Het Burra Charter (1999) spreekt over adaptatie in plaats van renovatie. Renovatie of adaptatie gaat over het algemeen minder ver dan de transformatie, daar we nieuw en oud duidelijk kunnen onderscheiden.

3.5 NIEUWBOUW

Bij nieuwbouw wil ik drie varianten onderscheiden, waarbij de laatste verschilt van de voorgaande, omdat deze gaat over een inpassing en niet zozeer over het middel nieuwbouw an sich.

1. De aanleg van een nieuwe tuin of park, of een gedeelte daarvan, volgens historische principes (Bakker 1998). Persoonlijk vind ik deze variant van nieuwbouw problematisch, omdat er een schijngeschiedenis wordt geschapen die noch iets zegt over het verleden noch iets zegt over het heden. Indien de aanleg onderdeel is van een historische aanleg wordt het bovendien lastig deze te onderscheiden van het historische bestand en ligt geschiedvervalsing op de loer.
2. Zelfde als boven alleen dan een nieuwe aanleg in een hedendaagse stijl, niet gebaseerd op historisch voorbeeld. Hierdoor is een eventuele toevoeging als zodanig te herkennen en wordt geschiedvervalsing voorkomen.

Beide kunnen we zowel gebruiken op een plek waar resten van een oudere aanleg aanwezig zijn of op een plek waar geen sporen van een oudere aanleg bekent zijn. Laatstgenoemde wordt vaak gedaan om een aanleg te complementeren, oningevulde gaten in het bestand worden zo gedicht. Guido Hagers' contemporaine vertaling van een parterre in de Grote Tuin van Hannover-Herrenhausen (Figuur 1.) is daar een goed voorbeeld van (Palm 2006). We moeten ons wel beseffen dat zulke contemporaine nieuwbouw niet algemeen geaccepteerd is. Vooral in conservatievere landen zoals Duitsland en Engeland zijn deze onderwerp van fel debat (Renfer 2006). Eerstgenoemde, is minder vreemd dan het klinkt. Een uitstekende manier om het authentieke archeologische bestand te beschermen is door het te begraven onder een nieuwe aanleg. Hierbij is uiterste voorzichtigheid geboden, omdat boomwortels het begraven bestand ernstig kunnen beschadigen.

Figuur 1. Guido Hager's contemporaine vertaling van een parterre in de Grote Tuin van Hannover-Herrenhausen (Berec 2010 en Anasazy 2010).

3. Het inpassen van nieuwe gebruiken of voorzieningen. Hoewel anders dan vorige, is er bij het inpassen van nieuwe gebruiken of voorzieningen meestal sprake van nieuwbouw. Net als alle nieuwbouw staat ook deze ingreep onder discussie. Toch is er al vroeg een algemeen besef dat het voor het voortbestaan van een aanleg nodig kan zijn nieuwe gebruiken toe te laten en voorzieningen aan te leggen (Schmidt 1985). Daarbij gaat het om relatief kleine ingrepen zoals het rolstoeltoegankelijk maken van tuin of park, maar ook om ingrijpendere zaken zoals de aanleg van een cafetaria of speelgelegenheid. Volgens het merendeel van de literatuur is dit geen probleem, zolang de structuur en het karakter niet in het geding komen en het nieuwe werk zich voegt naar het historische bestand. Wel wordt gesteld dat deze ingreep zich moet beperken tot het hoogst noodzakelijke en onontbeerlijke (Schmidt 1985).

De bovengenoemde ingrepen zijn zowel in de theorie als in de praktijk de meest voorkomende. Op de contemporaine nieuwbouw na, kunnen we een hang bespeuren naar de tuin of park zijnde primair een kunstwerk, gefixeerd in vorm en tijd. De voorgestelde ingrepen zijn een middel om het irreversibele proces van groei en verval te verlangzamen en te con troleren om zo een gewenst beeld vast te houden. Ongetwijfeld is dit voor sommige tuinen, parken en landschappen een juiste manier om ons het histo-

rische document te laten lezen en begrijpen, de veelvoud aan artistiek talent te tonen, of de veranderende verhoudingen tussen mens en natuur te illustreren. Maar, we moeten ons te allen tijde realiseren dat het getoonde een hedendaagse interpretatie is, die niet los gezien kan worden van deze tijd. Deze laatste constatering vormt tezamen met het inherente proces van groei en verval de basis van een alternatieve, controversiële erfgoedfilosofie die de laatste jaren langzaam aan terrein wint en ook mijn persoonlijke affiniteit heeft gewonnen. Allereerst zal ik kort de inhoud van deze filosofie beschouwen, om vervolgens de typische ingreep van deze filosofie – de transformatie – onder de loep te nemen.

3.6 transformatie

3.6.1 Filosofische achtergrond: groen erfgoed als opera aperta

Zoals al aangestipt in de inleiding neemt het groene erfgoed door zijn leven, groeien en sterven een bijzondere positie in ten opzichte van alle andere erfgoed. Lionella Scazzosi beschouwd het groen erfgoed daarom als opera aperta, werk dat nooit af is. Deze zienswijze is volgens Sigel et al. (2006) een nieuwe, toekomstgeoriënteerde aanzet voor de omgang met groen erfgoed en startpunt van de hier beschreven filosofie.

Deze filosofie wordt verduidelijkt in de uitgave *Der Garten: ein Ort des Wandels* (2006) samengesteld door Erik A. de Jong, Erika Schmidt en Brigitt Sigel. In dit werk wordt het concept groen erfgoed als opera aperta omarmd en verder uitgediept onder het Duitse begrip Wandel.

De meest passende Nederlandse vertaling voor dit begrip komt vanuit de Duitse samenstelling 'sich im Wandel befinden' – aan het veranderen zijn – waarbij de actualiteit van de veranderingsproces benadrukt wordt. Volgens de Wandel-filosofie is het groene erfgoed tegelijkertijd product en vertrekpunt van allerlei veranderingen: ingrijpende veranderingen onder invloed van de grote stilistische, maatschappijpolitieke en technische vernieuwingen, maar ook bijna onmerkbare, kleine veranderingen door het continue onderhoud (Sigel et al. 2006). Hieruit ontstaat een vlechtwerk van in elkaar grijpende ontwikkelingen, waarbij het geheel 'het voor groen erfgoed karakteristieke naast elkaar bestaan van verleden, heden en toekomst' vormt (Sigel et al. 2006, p. 9, mijn vertaling). Volgens Sigel et al. (2006) vinden we in dit vlechtwerk de bronwaarde- en rijkdom van de tuinkunst. Daarom moeten we volgens Sigel et al. (2006) en Scazzosi (geciteerd in Sigel et al. 2006) van de voordurende Wandel juist de kracht van het groene erfgoed maken. Volgens deze gedachtegang druist het terugrestaureren of reconstrueren naar een gefixeerde vorm in tegen het groene erfgoed zoals dat hier gedefinieerd is. En is het bovendien een zinloze onderdrukking van een onvermijdelijk, continu proces.

De taak van de erfgoedzorg moet dan ook bestaan uit het zolang mogelijk bewaren van deze complexe sporen uit het verleden, zonder het continue proces te beëindigen (Sigel et al. 2006). Dit vereist een andere aanpak dan de erfgoedzorg tot nu toe gewend is. Volgens Sigel et al. (2006) moeten '*we de historische analyse dan niet gebruiken als uitgangspunt voor een reconstructie, maar voor het conserveren van het bestaande en waar*

nodig voor nieuwe, toekomstgerichte oplossingen' (Sigel et al. 2006, p. 10, eigen vertaling). Merk op hoe deze gedachtegang aanknopingspunten heeft met het eerder beschreven biografieconcept.

De boven geschetste redenering is minder alternatief en controversieel dan ik eerder liet voorkomen, althans in de theorie. Al in het ICOMOS charter van Venetië (1964) wordt gesteld dat: 'de bijdragen uit alle tijdvakken gerespecteerd moeten worden: stijlreinheid is nadrukkelijk geen restauratiedoel' (p.3, eigen vertaling). Het ICOMOS handvest van Florence (1981) verwijst niet alleen naar deze zinsnede, maar voegt in artikel 16 zelf nog eens toe: '*restauratiewerk respecteert de successieve evolutiefasen van de beschouwde tuin. In principe krijgt niet een periode voorrang boven een andere, alleen in uitzonderlijke gevallen waar schade en vernietiging bepaalde delen van een tuin aantasten mag beslist worden deze delen te reconstrueren* […]' (p. 3, eigen vertaling). In de praktijk lijken de uitzonderlijke gevallen echter de overhand te hebben en schijnt de reconstructie nog steeds een legitieme ingreep te zijn (Sigel et al. 2006). Gelukkig zijn er ook verschillende voorbeelden waarbij men de historische beplanting behoud en beheert met respect voor geschiedenis en proces. Enkele daarvan zullen we in het derde deel bezien. Tevens is het inzicht gegroeid dat de proces, de Wandel, geen last hoeft te zijn, maar juist een continueerbare kracht (Sigel et al. 2006). Dat laatste is de kern van de transformatie.

3.6.2 De transformatie als ingreep

In plaats van transformatie wordt ook wel eens het begrip reconversie gebruikt. Bij een transformatie worden oud en nieuw samengevoegd in een nieuwe verschijningsvorm. In tegenstelling tot de renovatie verdwijnt het onderscheid tussen de beide hierdoor bijna volledig. De grens tussen de contemporaine nieuwbouw en de transformatie is vloeiend. Veelal spreken we van een transformatie als nieuwe gebruiken of functies nadrukkelijk worden opgenomen in het ontwerp, bij de contemporaine nieuwbouw is dit niet per se het geval. De transformatie is meestal een uitgekiende combinatie en vermenging van alle eerder genoemde ingrepen. Het mag duidelijk zijn dat de historische lagen de belangrijkste leidraad en inspiratie zijn voor de transformatie; het gaat noch om een nieuw interpretatie van een bepaalde aanlegfase, noch om een tabula rasa ontwerp. Indien goed uitgevoerd is een transformatie de continuering van de ontwerp- en beheertraditie van een plek vanuit het verleden in het heden en naar de toekomst: een creatieve continuïteit (De Jong 2001). Op deze manier wordt recht gedaan aan de inherente eigenschappen van het groene erfgoed: de Wandel wordt gecontinueerd.

Echter, de opgaaf om recht te doen aan de historische substantie en aan de erfgoedverplichtingen; nieuwe gebruiken, functies of faciliteiten te integreren; en tegelijkertijd het natuurlijke proces van groei, ontwikkeling en verval richting te geven, is niet gemakkelijk. Een geslaagde transformatie is een goed uitgebalanceerde mix van dit alles. Guido Hager (1998, geciteerd in Renfer, p. 210) stipt daarbij de moeilijkheid van de juiste overwegingen en de dunne scheidslijn tussen transformatie en reconstructie aan: '*wieweit im Umgang mit historischem Kulturgut muss die Sanierung eine aktuelle gärtenkunstlerische Auseinandersetzung mit der noch vorhandenen Substanz sein, und wieweit vermögen die neuen Zeichen der Aussage der ursprünglichen Idee starken, ohne in eine*

selbstverleugnerische Rekonstruktion zu verfallen, die ebenso neu sei wie ein neuer Entwurf. Deze en alle andere overwegingen, bijvoorbeeld ten aanzien van de ecologie of het beheer, leidden tot een delicate balans van nieuw en oud die al snel doorslaat naar een van beide. Onder veel erfgoedzorgers is er dan ook een grote vrees dat een transformatie het originele, authentieke bestand ernstig aantast. Zo ernstig dat na deze ingreep niet eens meer kunnen spreken van erfgoed. Deze vrees en de preoccupatie van de monumentenzorg met de restauratie of reconstructie heeft in Zürich zelfs geleid tot een rechtszaak over de legitimiteit van de transformatie van de Rechberggarten (Renfer 2006).

In Nederland lijkt de transformatie, in tegenstelling tot conservatievere landen zoals Duitsland en Engeland, gemeengoed. Mogelijk komt dat door (1) algemene onwetendheid, volgens De Jong (2006) te wijten aan een ontbrekende discussie. Mede waardoor de transformatieve ingreep zich buiten de erfgoedtheorie om in de praktijk heeft ontwikkeld. Of, (2) in positievere zin, door het vroege besef dat het een idee-fixe is een object of landschap te kunnen bewaren door er een hek om te zetten (Kolen 2007). En (3) misschien ook door de algemeen geaccepteerde rol van de landschapsarchitect bij de omgang met het groene erfgoed. De rol van de landschapsarchitect is immers aanzienlijk belangrijker dan in het merendeel van de eerder beschouwde ingrepen. Het is via de ontwerper dat de wetenschappelijke inzichten vertaald worden naar een herontwerp, hij of zij is de spin in het spreekwoordelijke web.

De moeilijkheid van de transformatie-opgaaf en het intellectuele en mogelijk zelfs juridische mijnenveld waardoor men zich moet manoeuvreren, eisen veel kennis en kunde. Naast de kennis uit verschillende wetenschappelijke disciplines zijn ontwerp- en vormgevingsinzichten en communicatieve vaardigheden onontbeerlijk. Helaas kan ik uit ervaring melden dat de benodigde kennis niet gedoceerd wordt in het reguliere onderwijsprogramma van de enige academische opleiding landschapsarchitectuur in Nederland. Dit aandachtsgebrek heeft er waarschijnlijk ook toe geleid dat slechts weinig van de gearriveerde landschapsarchitecten zich actief bezighoudt met vraagstukken rond de omgang met historisch groen. De bekendste en meest geprezen is Michael van Gessel. Zijn handelsmerk is de transformatie. Van hem zullen we in het volgende en laatste deel enkele ontwerpen zien.

Bij het combineren en vertalen de disciplinaire kennis in een ontwerpvoorstel is de onderlinge communicatie in de breedste zin van het woord een struikelblok. Behalve onderlinge begripsverschillen en de bekende clichés over en weer, is het integreren van de verschillende onderzoeksgegevens niet gemakkelijk. GIS zou de communicatie kunnen vergemakkelijken en gegevens van een verschillend format kunnen verzamelen in één database. Deze database biedt houvast aan de ontwerper, en maakt het eenvoudig ontwerpvoorstellen te toetsen aan de onderzoeksgegevens. Hierdoor wordt de zogenaamde en gevreesde creatieve sprong inzichtelijk en controleerbaar gemaakt. Op deze manier waakt een collectief van experts over de kwaliteit en legitimiteit van de ingreep.

Ook bij de transformatie duikt de onvermijdelijk vraag op welke tijdslagen of ontwerpfasen we in het ontwerp betrekken, welke historische elementen we wel of niet behouden en hoe de gemaakte keuzes tot uitdrukking komen in het nieuwe ontwerp. Ofschoon deze vragen altijd punt van discussie zullen blijven, kunnen we in ieder geval zeggen dat (1) een transformatie, net als alle andere ingrepen, het historische document

moet bewaren en haar zeggingskracht dient te versterken en (2) het overgeleverde bestand uitgangspunt is van de ingreep. Met deze voorwaarden in het achterhoofd moet er vervolgens een ontwerpstrategie uitgedacht worden. In deze strategie staat waarom en hoe de verschillende tijdlagen of ontwerpfasen worden opgenomen in het ontwerp, en/of waarom bepaalde fasen juist niet worden opgenomen. Deze overwegingen vormen antwoord op de hoe-vraag en zijn zo de legitieme basis voor de ingreep. Het maken van de ontwerpstrategie kan gezien de legitimiteit en geloofwaardigheid het beste gedaan worden door een team van experts, of door een ontwerper bijgestaan door experts. In deel III zal ik als voorbeeld uitweiden over de strategie gebruikt voor de transformatie van het Vondelpark.

3.7 afsluitende opmerkingen

Tenslotte nog drie belangrijke opmerkingen om het vorige te complementeren.

Eén object meerdere ingrepen
Het wordt meer dan eens vergeten dat binnen een object voor verschillende ingrepen gekozen kan worden. De keuze voor een ingreep impliceert dus niet dat het gehele object volgens dat principe aangepast moet worden. Volgens Olin (2004) lijdt vooral Amerika aan een dergelijk zwart-wit denken. De keuze voor een ingreep of ingrepen is altijd gebaseerd op het nagestreefde erfgoeddoel, het tonen van de cultureel significante aspecten van de plek (Burra Charter 1999). Een ingreep kan dus nooit een doel op zich zijn, ook al wordt een restauratie of reconstructie wel vaak als doel gepresenteerd.

Overwegingen
De keuze voor een of meerdere ingrepen is altijd een overweging. Tussen het overgeleverde weefsel en het huidige gebruik, tussen educatieve overdracht en authenticiteit, tussen authenticiteit en financiële rendabiliteit, enzovoort. We dienen alle mogelijkheden te verkennen en de overwegingen te overleggen om zo het best mogelijke resultaat te bereiken binnen de gegeven context.

Documentatie
Voor eender welke ingreep ook gekozen wordt, uitgebreide documentatie van huidige staat, onderzoek, en de ingreep in woord en beeld zijn een vereiste. Alleen op deze manier blijft het ontwikkelingsproces inzichtelijk voor huidige en toekomstige generaties, en kunnen ingrepen eventueel veranderd, of te niet gedaan worden. De documentatie wordt toegevoegd aan het archief van het desbetreffende object.

4. DRIE THEMA'S TEN AANZIEN VAN BEHEER EN ONDERHOUD

Of de gekozen ingreep de onvermijdelijke Wandel een halt wil toeroepen, of deze juist wil continueren, beheer en onderhoud van het erfgoed zijn hoe dan ook het vervolg. Goed beheer en onderhoud bepalen het uiterlijke slagen van een ingreep op de langere termijn en zijn dus van een niet te onderschatten belang voor het groene erfgoed.

Onder beheer versta ik hier wat in de Engelse literatuur management wordt genoemd: de planning, beleidsbeslissingen en organisatie van staf en gereedschap om gebruik efficiënt te integreren met onderhoud (Goultry 1993). Onderhoud, of maintenance in het Engels, behelst de routine werkzaamheden voor onderhoud, uitgevoerd op basis van dagelijkse, wekelijkse of seizoensmatige indeling (Goultry 1993). Het doel van dit tweelingpaar is het zolang mogelijk in een gezonde conditie houden van de verschillende elementen, in het bijzonder de beplanting. De beslissingen ten aanzien van beheer en onderhoud leggen we vast in een onderhoudsplan. Het onderhoudsplan is een belangrijk document dat voor een groot deel het uiterlijk en de zeggingskracht van het erfgoed bepaald. Kort gezegd is het onderhoudsplan een overeenkomst over de standaard en details van het onderhoud voor een bepaalde aanleg, consistent met het karakter, ontwerp, indeling en de financiële en personele middelen beschikbaar (Watkins en Wright 2007).

Het gaat hier te ver om een overzicht van alle beheers- en onderhoudsmaatregelen te geven. Voor een goed overzicht verwijs ik naar de handleidingen van English Heritage. In dit hoofdstuk wil ik kort de volgende drie actuele thema's bespreken.

4.1 GEBREKKIG ONDERZOEK EN ONDERWIJS

Er is slechts weinig onderzoek gedaan naar onderhoudsproblemen in het groene erfgoed. Dit is volgens Goultry (1993) waarschijnlijk te wijten aan het primair ontbreken van een winstperspectief. Hierdoor blijven veel problemen onopgelost of wordt oplossingen voor problemen steeds weer opnieuw gevonden. Om dit te voorkomen is van belang dat problemen en bevindingen (inter)nationaal gecommuniceerd en teruggekoppeld worden naar de praktijk. In zowel Engeland en Duitsland is veel onderzoek en praktijkervaring gebundeld in handboeken, zulke handboeken zijn mij voor de Nederlandse context onbekend.

Uit gesprekken met onder andere Quirijn Verhoog, medeontwerper van het renovatieplan voor het Vondelpark in Amsterdam, blijkt dat het lastig is om goed gekwalificeerd personeel te vinden voor het onderhoud van historisch groen. Specialistische kennis wordt nauwelijks meer onderwezen en traditionele, duurdere onderhoudstechnieken worden uit winstbejag zelden toegepast. Door financiële gebreken kunnen tuinen of parken zelden hun eigen onderhoudsstaf betalen en worden de werkzaamheden aan hoveniers uitbesteed. De laatste ontbreekt de binding met het object waardoor zij slechts sporadisch met dezelfde toewijding als een vaste staf zullen werken.

4.2 tanende sortimentskennis en toepassing

Sterk gerelateerd aan het bovengenoemde is de tanende sortimentskennis, resulterend in het niet of nauwelijks toepassen van historische soorten en cultivars en uiteindelijk in het uitsterven van hen. Het niet toepassen van historische soorten en cultivars is niet alleen schadelijk voor de biodiversiteit, maar betekent ook een verarming van het groene erfgoed als historisch document. Verschillende invloedrijke botanici zoals Mark Laird, John Harvey en Graham Stuart hammeren dan ook op het gebruik van de originele beplanting bij restauratie, reconstructie en ontwikkeling. Dit is echter niet gemakkelijk. Allereerst moet het plantmateriaal geïdentificeerd worden, een kunst op zich omdat veel namen zijn veranderd en soorten zijn verdwenen. Zijn de soorten en cultivars geïdentificeerd dan moet gekeken worden of ze wel beschikbaar zijn. Veel plantmateriaal wordt niet meer actief gekweekt of is slechts in kleine hoeveelheden leverbaar. Daarnaast kunnen veel oude rassen slecht tegen ziekten en eisen ze veel specifieke verzorging. Het is maar de vraag of het toepassen van deze soorten budgettair verantwoord is. Indien de juiste cultivar niet beschikbaar is, of het gebruik onrendabel is moeten we er volgens Laird (1996) naar streven om tenminste de juiste soort te gebruiken, eventueel door het gebruik van een gelijkende cultivar.

Om de biodiversiteit te behouden en om het groene erfgoed zijn waarde als historisch document te laten gelden is het verstanding om een botanicus te consulteren bij alle ingrepen zij het restaurerend, historiserend of hedendaags.

4.3 ecologisch beheer

Zoals we in deel I (4.2) hebben gezien gaan natuurbescherming en erfgoedzorg niet altijd hand in hand. Door (1) de ten opzichte van de natuurbescherming gebrekkige theorie van de erfgoedzorg, (2) de huidige dominantie van het ecologische paradigma (De Jong 2006), (3) de vaak negatieve houding van ten opzichte van het cultuurgoed (De Jong 1998) en (4) het gebrek aan financiële en personele middelen is het zogenaamde ecologische beheer in opmars. Door verschillende auteurs (De Jong 2006, Hennebo 1985, Voorden en Kwast 1996, Laird 1996) wordt deze opmars als problematisch gezien, omdat het erfgoed te min als cultureel erfgoed wordt beschouwd. Met name in stadsparken en in de directe omgeving van het huis is ecologisch beheer ongepast. Verder van het huis verwijderd kan extensiever, ecologisch beheer prima gebruikt worden, aangezien deze landerijen voorheen in de regel ook extensief beheerd werden. Beheer en onderhoud dienen te allen tijde consistent te zijn met het beoogde erfgoeddoel.

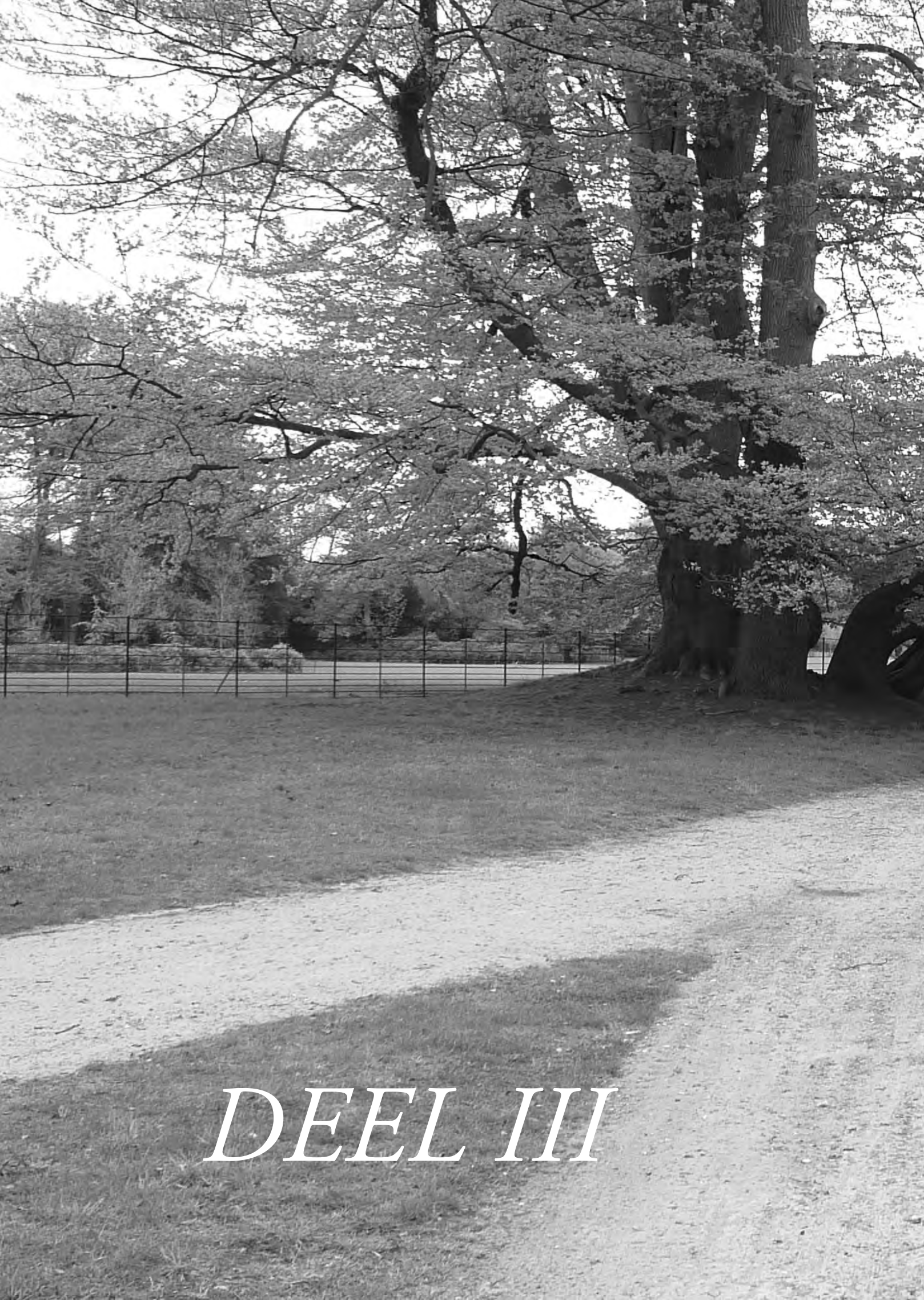

DEEL III

Foto: Landgoed Twickel te Delden

1. INTRODUCTIE

In dit laatste deel besteed ik extra aandacht aan enkele interessante thema's uit de voorgaande delen. Hiervoor koppel ik deze thema's aan een concreet Nederlands voorbeeld.

De eerste twee voorbeelden kunnen gelezen worden als een verdieping op de transformatie beschreven in deel II (3.6). Ik kies ervoor dit thema extra uit te diepen, omdat deze maatregel aansluit bij mijn zienswijze - groen erfgoed als opera aperta - en omdat deze vanuit mijn disciplinaire achtergrond het interessantste is. Het is niet toevallig dat beide voorbeelden ontworpen zijn door de Amsterdamse landschapsarchitect Michael van Gessel. Van Gessel is een van de weinige gevestigde landschapsarchitecten die zich specifiek bezighoudt met de ontwerpopgave van het groene erfgoed en doet dat op een manier die mij erg aanspreekt. In het tweede deel van deze introductie bekijk en beschouw ik eerst zijn werkwijze en ontwerpingrepen om deze vervolgens aan de hand van twee voorbeelden verder te bediscussiëren. Het eerste voorbeeld laat de concrete maatregelen van Van Gessel's transformatie voor het Valkenbergpark in Breda zien en is op die manier een aanvullende analyse van zijn werkwijze. Het tweede voorbeeld laat zien hoe een interdisciplinair vastgesteld historisch casco de verschillende tijds- en ontwerplagen respecteert en de transformatie van het Vondelpark in Amsterdam vorm geeft.

De twee andere voorbeelden zijn illustraties van twee losse thema's. Het derde voorbeeld laat zien hoe de erfgoedzorg en natuurbescherming elkaar vinden en verrijken bij de restauratie van Kasteel Neercanne in Zuid-Limburg. Het vierde voorbeeld daarentegen illustreert hoe de gescheiden institutionalisering van cultuur en natuur in Nederland leidt tot problemen ten aanzien van behoud, beheer en ontwikkeling bij het landgoed Elswout te Overveen.

1.1 MICHAEL VAN GESSEL EN DE TRANSFORMATIE: EEN WERKWIJZE

Landschapsarchitect Michael van Gessel staat bekend om zijn eigentijdse omgang met groen erfgoedobjecten. De transformatorische ingreep is zijn handelsmerk. Hieronder licht ik kort zijn werkwijze toe als een illustratie van een methodologie die een ontwerper kan gebruiken bij het ontwerpen aan groen erfgoed. Let wel dat deze methode deel uit maakt van het ontwerpproces. Het gehele proces is interpretatief en dus subjectief. Ook Van Gessel's inventarisaties en analyses zijn onderhevig aan interpretatie, selectie en abstractie en zijn op geen manier te vergelijken met de eerder beschreven wetenschappelijke inventarisatie en interpretatie.

Het vertrekpunt van ieder ontwerp is bij Van Gessel een grondige analyse van het object. Bij deze analyse richt hij zich vooral op de topografie en de verschillende historische ontwerplagen. Door middel van de overlay-methode vergelijkt Van Gessel vervolgens heden, verleden en de invloed van de topografie (Figuur 3). Zijn bevindingen verifieert hij in het veld. Het totaalpakket aan ontwerplagen vormt startpunt, inspiratie en leidraad voor het daadwerkelijke ontwerp. Kernvraag bij het ontwerp is hvoeveel ruimte nieuwe elementen, (het heden) krijgen ten opzichte van de historische elementen en structuren (het verleden) en hoe heden en verleden met elkaar verbonden kun-

nen worden (Bertram en De Jong 2008). De historische elementen of structuren zijn daarbij niet heilig, geheel in modernistische traditie eist hij zich het recht op elementen of structuren te verwijderen als deze niet passen binnen zijn visie of als ze volgens hem niet mooi zijn (Bertram en De Jong 2008). Hij is 'voorstander van het recht van elke generatie om nieuwe elementen in eigentijdse vormgeving toe te voegen aan een historisch gegroeide situatie' (Bertram en De Jong 2008, p. 19). Zijn ontwerpen dienen dan ook gelezen te worden als een creatieve continuering van de ontwerp- en beheergeschiedenis van het object. In Figuur 4 zien we de wijze waarop hij de historische elementen transformeert naar een eigentijdse vormgeving.

Figuur 2. Basisstructuur voor kasteelpark Twickel te Delden 'echo van de geschiedenis' door Michael van Gessel (Bertram en De Jong 2008)

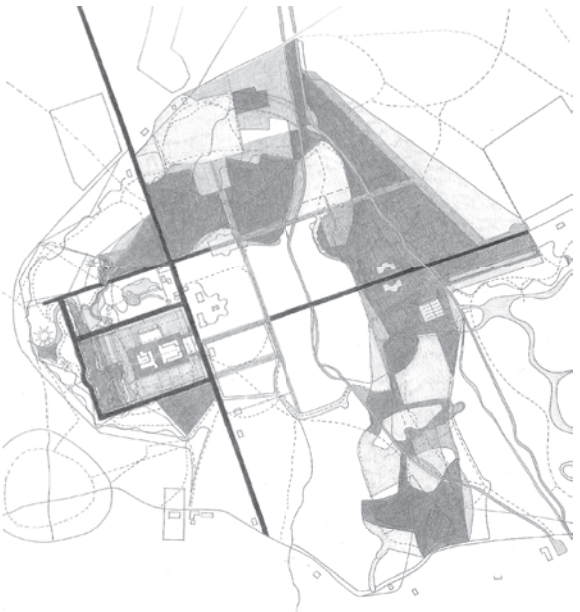

Figuur 3. Via selectie, articulatie en abstractie van de basisstructuur naar een masterplan (Bertram en De Jong 2008).

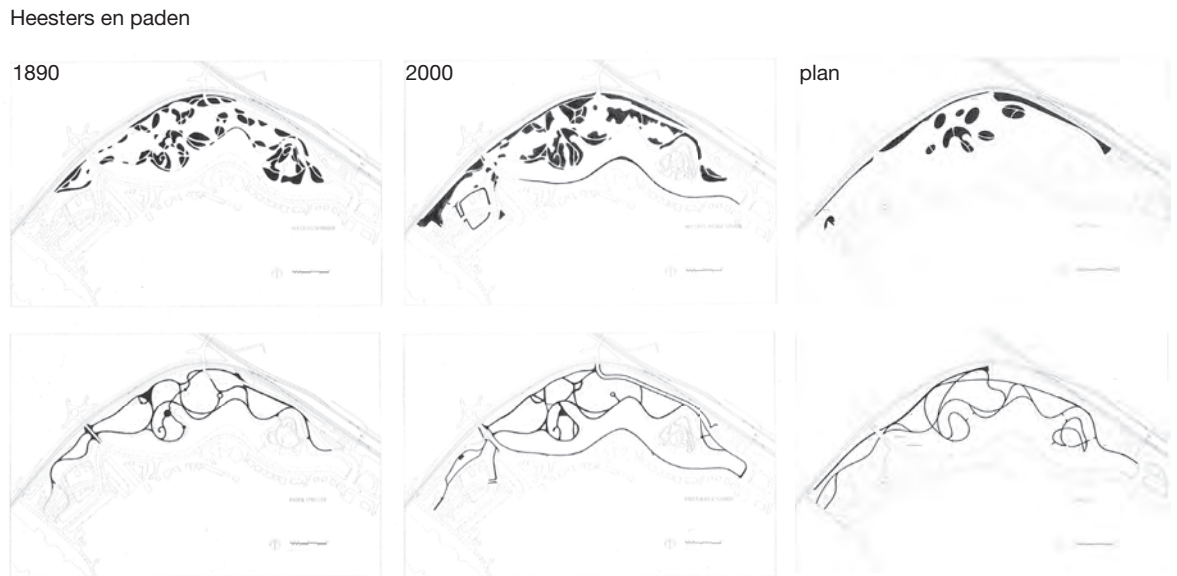

Figuur 4. Transformatie van geschiedenis en heden in Rijsterborgherpark in Deventer (Michael van Gessel 2000 in Bertram en De Jong 2008)

Van Gessel's transformaties worden, althans in Nederland, alom geprezen. Toch zijn er ook enkele kritiekpunten te formuleren ten aanzien van zijn werk. Deze kritiekpunten komen voort uit eigen observaties en uit gesprekken met mijn begeleider Erik de Jong en zullen niet door iedereen als zodanig beschouwd worden.

Kale ruimte. Tijdens veldbezoeken heb ik verscheidene werken (Valkenbergpark, Twickel, Groeneveld en het Vondelpark) van Van Gessel bekeken. Na enkele bezoeken valt met name zijn ruimtelijke visie op. Een belangrijk deel van deze visie stoelt op de gedachte de ruimte op te ruimen en leeg te halen. Waar deze ingrepen bij de eerste bezoeken een simpele, elegante en aangename compositorische indruk maken, maken zij bij de volgende bezoeken eerder een monotone, misschien wel saaie indruk. Door deze ingreep consequent toe te passen gaan de verschillende werken bovendien langzaam op elkaar lijken. Met name de landschappelijke delen zijn lastig aan hun vormgeving te onderscheiden, terwijl hun context toch steeds anders is.

Figuur 5. Landschappelijke stijl volgens Humphrey Repton (1752-1818) (a) en volgens Richard Payne Knight (1750-1824) (b) (Knight 1795).

Waarschijnlijk is deze kritiek terug te voeren op een verschillende interpretatie van de landschappelijke stijl tussen Van Gessel en mijzelf. Waarbij Van Gessel een eigentijdse variant van de Reptoniaanse landschapsstijl lijkt aan te hangen en ik op mijn beurt (in zoverre er al te spreken is over een eigen stijl) een eigentijdse stijl die ergens het midden houdt tussen Repton en Knight (vergelijk Figuur 5 (a) en (b))

Ecologie. Van Gessel's modernistische insteek heeft ook gevolgen voor de ecologische waarden van zijn ontwerpen. Door zijn gemaaide grasvlakten, de sporadische onderbegroeiing en de strakke waterkanten gaat veel natuurlijk habitat verloren. Vooral met een beoogde integratie tussen de natuurbescherming en de erfgoedzorg is een dergelijke werkwijze bezwaarlijk.

Ornament en geografische lokaliteit. Van Gessel is ook bekend vanwege zijn toevoegingen in de vorm van hedendaagse tuinsieraden, en dan met name bruggen. Deze bruggen zijn prachtig vormgegeven en verwijzen heel knap naar zowel de historie als het heden. Toch kan hij hier nog meer winst boeken door deze sieraden minder te zien als losstaande kunstzinnige uitingen en ze vast te knopen aan de context van de aanleg. Zo

zou hij bijvoorbeeld het lokale verhaal van Twickel en zijn context beter tot uitdrukking kunnen brengen door in plaats van het William Morris patroon voor een lokaal patroon te kiezen om in de cortenstalen brug te stansen. Op deze manier zou Twickel opnieuw in zijn geografische lokaliteit geplaatst kunnen worden en wordt zijn biografische verhaal geaccentueerd door er direct uit te citeren.

Beplanting. Uit mijn gesprekken met Erik de Jong blijkt dat Van Gessel niet altijd trouw blijft aan het historische plantmateriaal, maar in plaats daarvan vaker voor hedendaagse cultivars kiest. Aangezien de beplanting een belangrijke waarde als historisch document vertegenwoordigt zou de beplantingskeuze ook bij een moderne interpretatie geleid moeten worden door het historische materiaal (zie deel II, 4).

VOORBEELD I: Valkenbergpark, Breda, Noord-Brabant: transformatie van een stadspark

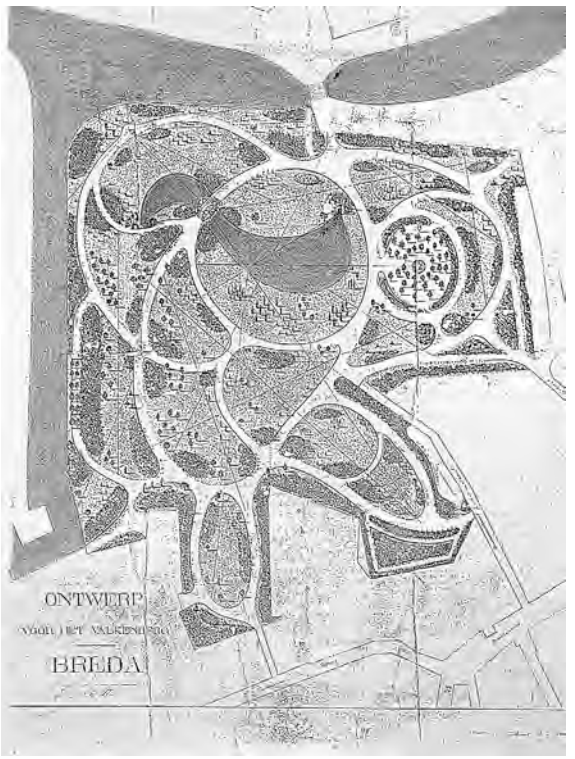

Figuur 6. Planschets van Pierre Lieven Rosseels 1887 (De Jong 2006).

Figuur 7. Planschets van Michael van Gessel, Bureau B+B (De Jong 2006).

Het oorspronkelijke veertiende-eeuwse jachtgebied ontwikkelt zich in de zestiende eeuw tot een geometrisch aangelegd slotpark binnen vesting Breda. Het geheel blijft tot 1882 als privébezit in handen van de graven van Nassau en de latere prinsen van Oranje-Nassau. Deze veranderen, vergrootten en verbeteren het park, totdat Breda in de achttiende eeuw onder de voet gelopen wordt. Na het afbreken van de vestigwerken in 1870 wordt de Renaissance aanleg omgevormd tot een landschappelijke en is het park voor het eerst publiekelijk toegankelijk. In de jaren daarop vervalt en verwilderd de aanleg wat er toe leidt dat Pierre Lieven Rosseels (1843 – 1921) in 1885 opdracht krijgt een nieuw park te ontwerpen (Figuur 6). In 1925 en in 1972 wordt Rosseels' park gereorganiseerd. De laatste reorganisatie kon echter niet voorkomen dat eind jaren tachtig het bestand opnieuw verwilderd en verarmd. Zo erg dat het publiek het park als onveilig beschouwt en het een fysieke en psychologische barrière vormt tussen station en stadshart. In 1992 besluit de gemeenteraad dan ook het park te vernieuwen. Hoe dat moet gebeuren leidt tot meningsverschillen. De ene partij vindt dat het park prima en vol historisch karakter zoals het is en beschouwt het slechte imago en het gevoel van veiligheid als subjectief, de andere partij wil grondig ingrijpen om het park weer veilig en functioneel te maken en ziet een ingreep genoodzaakt om het historische erfgoed te beschermen. De resultaten van interviews en rondvragen bij omwonenden en gebrui-

kers bieden uitsluitsel: een grondige reorganisatie is onvermijdelijk (De Jong 2006). Uiteindelijk kiest de gemeente voor een controversieel ontwerp van Michael van Gessel werkzaam voor het Amsterdamse bureau B+B (Figuur 7).

Van Gessel's transformatie voor stadspark Valkenberg

Van Gessel plaats kiest bij de aanpak van het Valkenbergpark bewust niet voor een traditionele restauratie of reconstructie, maar voor een transformatie. Hij wil het onderkomen, verwilderde en onveilig geworden ontwerp van Rosseels transformeren tot een 'echt stadspark'. Hiertoe gebruikt hij de relikten, echo's en de conceptuele betekenis van de geschiedenis als leidraad en inspirator, maar niet als dominerend gegeven (De Jong 2006). Geheel in de traditie van de achttiende en negentiende-eeuwse landschapsarchitecten wil hij de levende en creatieve continuïteit van het park voortzetten, zodat de geschiedenis ook echt via het heden naar de toekomst voert.

In zijn transformatie probeert Van Gessel de kwaliteiten van Rosseels' ontwerp te combineren met de complexe, hedendaagse fysieke en sociaal-maatschappelijke context. Hij richt zich daarbij op vier hoofdaspecten: de ruimtelijke opbouw, ornament, veiligheid, en voorzieningen.

Ruimtelijke opbouw

Van Gessel stelt vast dat Rosseels' ruimtelijke hiërarchie niet meer voorhanden is. Hij beschouwt het als hoofdopgave om de verhoudingen tussen de grasvlakten en de, sinds de aanleg van het park, geweldig gegroeide bomen weer in proportie te brengen. Hij saneert hiervoor het bomenbestand en brengt de onderbegroeiing rigoureus terug om het park transparanter en veiliger te maken. Het gesaneerde bomenbestand en enkele heestergroepen in een vlakte van gras vormen de ruimtelijke hoofdstructuur van het park. Deze structuur wordt beleefbaar gemaakt door een nieuw padenstelsel losjes gebaseerd op Rosseels' plan. Het padenstelsel moet enerzijds een snelle, aangename verbinding tussen station en binnenstad vormen en anderzijds moet zij een verblijfsruimte van formaat zijn (De Jong 2006). Hiertoe ontwerpt hij een hiërarchisch padenstelsel, waarbij een monumentale hoofdweg tussen station en centrum de ruggengraat vormt en de overige paden een aangenaam meanderende wandeling door het park verzorgen.

Onconventioneel, maar zeer geslaagd is Van Gessel's gebruik van asfalt voor de paden. Tenslotte past hij de belijning van de vijver aan, geeft deze meer ruimte door een aangepast padenbeloop, en voegt een fontein toe.

Ornament

Van Gessel verwijst naar de historie van de aanleg door de aanleg van een verdiept, geometrisch buxuspatroon, herinnerend aan een barokke parterre, met in het midden een kopie van het Herakles-beeld gevonden in het zeventiende-eeuwse slotpark. Met een slim doorzicht naar het Slot van Breda verbindt hij daarbij het park met zowel zijn historische als moderne context.

Als verwijzing naar de tuintraditie ontwerpt Van Gessel nieuwe bloemplantsoenen, die in vorm en plantkeuze een moderne interpretatie van een historische bloemplantsoen zijn.

Daarnaast grijpt hij de brug over de vijver aan om in modern materiaal met moderne kleurstelling te verwijzen naar een rustikale brug uit de landschappelijke stijl.

Tenslotte omtuint Van Gessel het oostelijk deel van het park met een rood, ijzeren

hekwerk. Hiermee accentueert hij het besloten stadsparkkarakter op een moderne, iconische manier.

Veiligheid

De veiligheid in het park was een heet hangijzer bij zijn herontwerp. Allereerst verbetert Van Gessel de veiligheid door stevig te snoeien in de ondergroei. Donkere plekjes verdwijnen en het nieuwe overzicht vergroot de sociale controle. Om ook 's avond de veiligheid te verbeteren wordt de hoofdweg goed verlicht en worden grote, donkere bomen van onderen aangeschenen.

Voorzieningen

Om de aanleg te laten voldoen aan de hedendaagse eisen, voegt van Gessel tenslotte een cafetaria en een speelplaats toe.

Deze bijzondere en succesvolle omvorming van het Valkenbergpark laat een alternatieve manier zien in de omgang met het groene erfgoed, waarbij de rol en mogelijkheden van de tuin- en landschapsarchitectuur ten volle worden benut. Vanuit traditionelere hoek is er ook commentaar op deze transformatie. Valkenbergpark zou nu meer een Van Gessel zijn dan een Rosseels. Wie het werk van Van Gessel kent, herkent inderdaad zijn stempel. Persoonlijk vind ik dat niet bezwaarlijk. Er zal, binnen de voorgestelde continuïteit, immers een andere ontwerper volgen die op zijn of haar beurt zijn/haar stempel op het park drukt. Als hij of zij goed werk levert, met respect voor de historie en traditie, zal het werk van zowel Rosseels als Van Gessel doorschemeren in het nieuwe ontwerp. Op deze manier leidt de historie daadwerkelijk via het heden naar de toekomst.

VOORBEELD II: Vondelpark, Amsterdam, Noord-Holland: een historisch casco als basis voor een transformatie

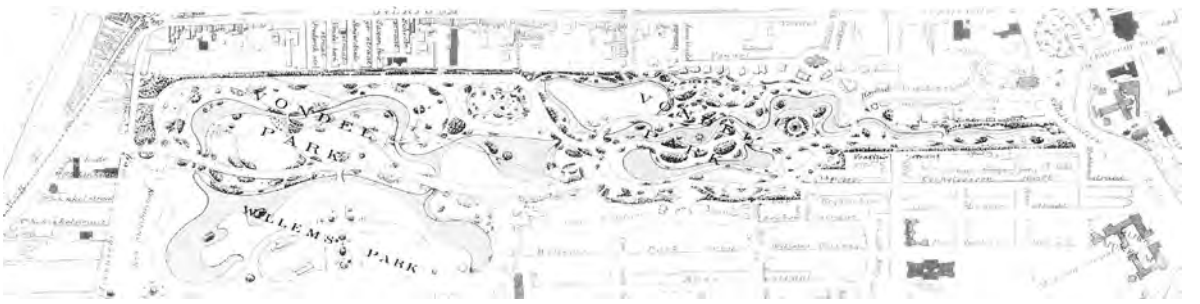

Figuur 8. Vondelpark in 1896 (Amsterdam Oud Zuid).

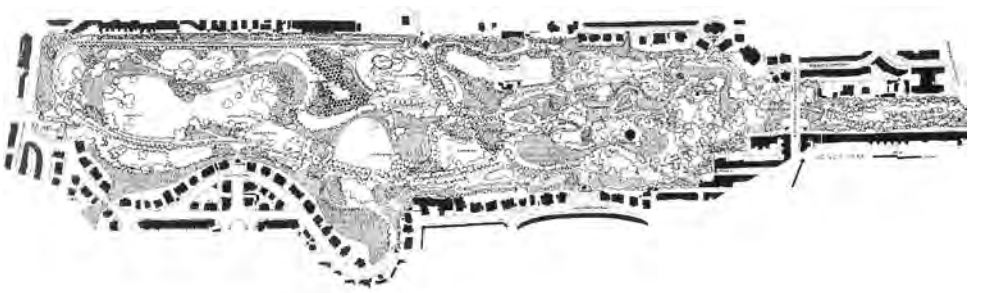

Figuur 9. Vondelpark in 1959 (Amsterdam Oud Zuid).

Figuur 10. Vondelpark in 1996 (Amsterdam Oud Zuid).

Het Vondelpark is het bekendste en drukst bezochte stadspark van Nederland. Het park is in de tweede helft van de negentiende eeuw ontworpen door J.D. Zocher jr. en zijn zoon L.P. Zocher. In zijn ruim 135 jarige bestaan is veel van het park veranderd, maar is ook veel van de oorspronkelijke aanleg bewaard gebleven. Nu eisen verval, vernieling en slijtage een renovatie. De grondslag van deze renovatie, of beter gezegd transformatie, laat zien hoe we gebalanceerd om kunnen gaan met het geheel van verschillende tijds- en ontwerplagen en de hedendaagse eisen.

Een historisch casco voor het Vondelpark

Voordat begonnen wordt met het daadwerkelijk plannen en ontwerpen van de transformatie is door tuin- en landschapsarchitectuurhistoricus Erik de Jong, botanica Anneke

Schreiber, en landschapsarchitect Michael van Gessel het raamwerk geschetst waarbinnen het ingrijpen vorm dient te krijgen. Door het combineren van deze disciplines wordt enerzijds het historische bestand en zijn cultuurhistorische betekenis gegarandeerd en wordt er anderzijds ruimte gelaten voor ontwerpend ingrijpen. Bovendien dwingt men elkaar op deze manier het theoretische geschetste raamwerk ook fysiek ruimtelijk vast te leggen. Volgens De Jong en Schreiber (2007, p. 1) zijn de ontwikkelingen in de duur van 150 jaar bepalend voor de '(historische) structuur, verschijningsvorm en cultuurhistorische betekenis', en ontleent het park hieraan zijn monumentwaarde. Deze ontwikkelingen tezamen vormen op hun beurt het casco of skelet dat ideëel en fysiek 'de drager is van de verschijningsvorm en identiteit van het Vondelpark' (De Jong en Schreiber 2007, p. 1). Het casco draagt de waarde als historisch document en verbindt de losse onderdelen van het park onlosmakelijk met elkaar. Het casco kan dus niet opgesplitst of uit elkaar getrokken worden (De Jong en Schreiber 2007). Binnen de gaten van het historische casco kunnen ontwerpen van vormen en functies die de uitkomst zijn van nieuwe behoeften een plaats krijgen. Vanzelfsprekend wordt iedere voorgestelde ingreep, verandering, ontwerp of onderhoudsmaatregel getoetst aan het casco. Op deze manier worden geschiedenis en heden aan elkaar gekoppeld in een levende continuïteit.

Het casco wordt in het manuscript '*Historisch Casco Vondelpark*' door De Jong en Schreiber (2007) gedefinieerd in een zestiental punten. Deze punten krijgen fysiek ruimtelijk vorm in een masterplan van Michael van Gessel. Hij baseert zijn ontwerp op de daarvoor vastgestelde ijkmomenten:

- 1896 het Vondelpark kort na de aanleg (Figuur 8)
- 1959 het Vondelpark na de eerste grote renovatie door de gemeente (Figuur 9)
- 1996 het Vondelpark als Rijksmonument (Figuur 10)

Van Gessel neemt de vormgeving uit deze tijdvakken, het overgeleverde fysieke bestand en de moderne eisen tezamen en transformeert die naar een nieuw ontwerp. Daarbij versterkt hij het historische casco door middel van restauratie, reconstructie en aanvulling. In de Figuren 11 en 12 is te zien hoe hij de historische vormen interpreteert, respecteert en transformeert.

Bij het ontwerp is er steeds terugkoppeling naar De Jong en Schreiber om de historische zeggingskracht optimaal tot uitdrukking te laten komen. Een dergelijke samenwerking is voor ieder groen erfgoedproject aan te raden, omdat het de drang tot originaliteit en vernieuwing van de ontwerper enerzijds en de drang tot bewaren en stilstand behoud van de historicus anderzijds intoomt. Zo wordt er een balans tussen behoud en vernieuwing gevonden die essentieel is voor het voortbestaan van het groene erfgoed.

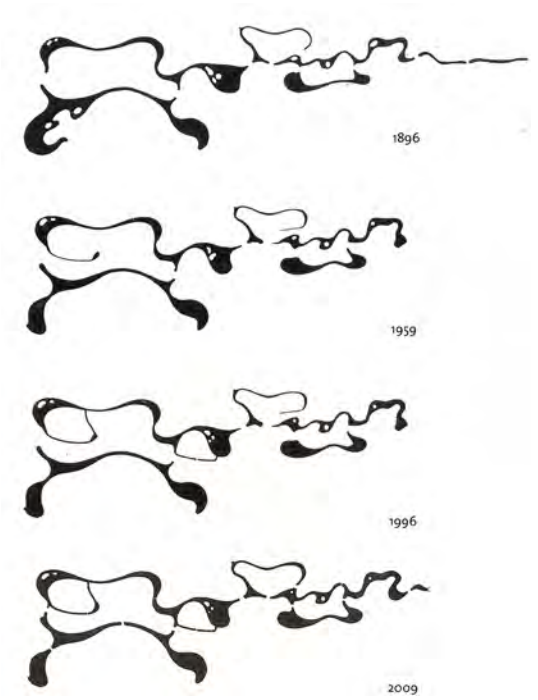

Figuur 11. Transformatie van de waterpartijen (Amsterdam Oud Zuid).

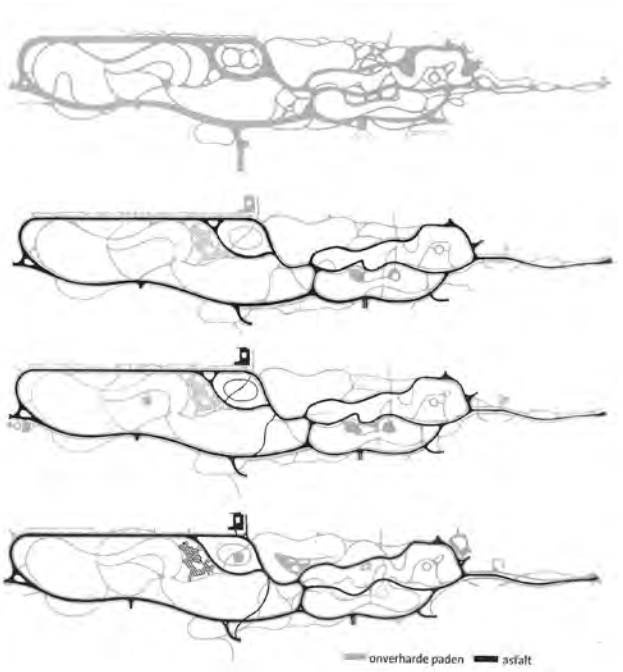

Figuur 12. Transformatie van het padenbeloop (Amsterdam Oud Zuid).

VOORBEELD III: Kasteel Agiment of Kasteel van Neercanne, Neercanne, Limburg: voorbeeld van een verrijkende combinatie tussen erfgoedzorg en natuurbescherming

Kasteel Neercanne is een zeventiende-eeuws kasteel met bijbehorende barokke terrassentuin en landerijen gelegen op de steile westelijke flank van het Jeker-dal vlakbij het Belgische plaatsje Kanne. Het kasteel is in de derde kwart van de 17de eeuw herbouwd in opdracht van Daniel Wolf Baron van Dopff, toentertijd militair gouverneur van Maastricht. De tuinen zijn iets later, rond de wisseling van de 17de naar de 18de eeuw, klaar. Grof gezegd bestaat het oorspronkelijk complex uit vier delen (a) het centraal gelegen huis met bijbehorende bijgebouwen, (b) de in het oosten in vier terrassen geometrisch aangelegde tuin, (c) de in het oosten, zuidoosten en noordoosten, op de lage helling en in de dalgronden, gelegen boomgaarden, wijngaarden en weidegronden, en (d) het hoog op de westelijke flank gesitueerde sterrebos (Figuur 13 en 14).

Het complex geniet internationale bekendheid sinds 1995, toen er een UNESCO conferentie over de restauratie van barokke tuinen werd gehouden. Tijdens deze conferentie vormde de locatie studieobject en onderwerp van discussie. De conferentie concludeert dat de ruimtelijke sequentie; de uitgedragen relatie tussen natuur en kunst; en de wederzijdse relatie van complex en omliggend landschap de belangrijkste kwaliteiten van de aanleg vormen, en dat deze door restauratie en reconstructie het beste gewaarborgd en versterkt kunnen worden. Op basis van de informatie en de conferentie is de eerste fase, bestaande uit de restauratie en reconstructie van de drie hoogste terrassen en de aangrenzende boomgaard, voltooid. De tweede fase is juist begonnen en is met name gemoeid met het vierde terras. De omgang met dit terras laat op een mooie manier zien hoe erfgoedbescherming en natuurbescherming samen kunnen gaan.

Erfgoed en ecologie verenigd in het vierde terras

Het vierde en laagst gelegen terras is onderdeel van een natuurreservaat in bezit van Stichting het Limburgs Landschap. Vraagstukken over behoud, beheer en ontwikkeling moeten dan ook met diens samenwerking opgelost worden. Om de ecologische waarden niet in geding te brengen staat Stichting het Limburgs Landschap geen volledige restauratie of reconstructie toe. In overleg is besloten alleen de vijver te restaureren en de omgeving zo veel mogelijk ongemoeid te laten. Op deze manier krijg dit terras een groot deel van zijn zeggingskracht terug, zonder de ecologische waarden al te zeer te comprimeren.

Hoewel de ingreep als een restauratie aangeduid wordt, moeten we ons realiseren dat de keuze een deel niet te restaureren veel zegt over onze huidige omgang met het erfgoed. En daarmee een nieuwe, hedendaagse betekenislaag toevoegt aan het complex en in dat opzicht dus geen restauratie genoemd mag worden. Waarschijnlijk kunnen we deze verstrengeling van oud en nieuw ook een transformatie noemen, zij het niet in de reinste zin van het woord.

De verstrengeling van erfgoed en ecologie kunnen we lezen als een hedendaagse vertaling van de historische nauwe samenhang tussen complex en landschap. Door

Figuur 13. Landschappelijke context van Kasteel Neercanne: (a) huis en bijgebouwen, (b) terrassen, (c) boom- en wijngaarden, (d) sterrebos.

Figuur 14. De vier terrassen van Kasteel Neercanne

deze vertaling te maken, wordt voorkomen dat het complex los komt te staan van zijn landschappelijke context en zodoende een van zijn kernkwaliteiten verliest. Persoonlijk vind ik de opname van het groene erfgoed in het hedendaagse landschappelijke weefsel een vereiste voor het slagen van de groene erfgoedzorg. Alleen op deze manier kan de Wandel en de biografie van het landschap gecontinueerd worden.

Evaluatie van restauratie en reconstructie
Kasteel Neercanne vraagt bij zijn voltooiing om een nieuwe conferentie die haar eerdere bevindingen toets en evalueert aan het concrete resultaat. De vragen genoteerd aan het slot van het publicatie *Restoration of Baroque Gardens: The UNESCO Conference on Neercanne* (1996) zijn hierbij een goede leidraad.

VOORBEELD IV: Landgoed Elswout, Overveen, Noord-Holland: concrete uiting van de problemen als gevolg van de gescheiden institutionalisering van cultuur en natuur in Nederland

Elswout ligt aan de binnenduinrand bij Overveen, ten westen van Haarlem in het Kennemerland. De buitenplaats is aangewezen als Rijksmonument en valt tevens onder de Natuurbeschermingswet binnen het Staatsnatuurmonument Duinen bij Overveen (De Jong 2001). De landschappelijk geënsceneerde aanleg bevat duidelijk herkenbare tuin- en parkelementen uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Volgens De Jong (2001, p. 7) vervult het een voorname positie binnen het 'Nederlandse cultuurlandschap, de tuin- en landschapsarchitectuur en de Nederlandse cultuurgeschiedenis meer in het algemeen'. Het geheel is in beheer van Staatsbosbeheer. Om de kwaliteit van hun terreinbeheer te verbeteren heeft het in 2001 een externe audit laten uitvoeren door tuin- en landschapsarchitectuur historicus Erik de Jong.

De audit prijst het in 1986 vastgestelde Beheerplan 1987-1997 en de inzet en resultaten van het beheer. De Jong uit echter ook gegronde kritiek. Het overgrote deel van deze kritiek is terug te voeren op ontbrekende theoretische- en methodische uitspraken over behoud, beheer en herstel bij Staatsbosbeheer. Dit gebrek aan standpuntbepaling leidt tot onzekere, ongefundeerde en inconsequente beheersmaatregelen die de aanleg als historisch document en als esthetisch object te min doen. Alleen al uit dit voorbeeld blijkt het belang van een goed gefundeerde erfgoedfilosofie of ten minste een discussie daarover.

De onzekere en ongedefinieerde houding ten opzichte van het cultuurhistorische aspect is waarschijnlijk terug te voeren op de historie van Staatsbosbeheer. Het is pas sinds kort dat het cultuurhistorische domein onder zijn hoede is gekomen, daarvoor focustte het met name op bosbouw en iets later op ecologie en recreatie. Bij gebrek aan een beter instrument meet en beoordeeld Staatsbosbeheer de terreincondities en doelcomponenten met de instrumenten voor de laatste twee focusgebieden. Deze instrumenten zijn echter niet adequaat om de kenmerkende cultuurhistorische kwaliteiten te meten, te beoordelen of te behouden. Uit dit voorbeeld kunnen we de niet geringe gevolgen van de eerder bediscussieerde (deel I, 4.2) institutionalisering van het begrippenpaar natuur en cultuur in haar twee losse delen lezen.

In 2009 ben ik zelf naar Elswout gegaan en heb ik met het toenmalige hoofd van het Kennemerland gesproken over de bovengenoemde kwesties. Uit dit gesprek bleek dat er in de jaren na de audit weinig is gedaan met de conclusies daaruit. Het ontbreek Staatsbosbeheer nog steeds aan een gefundeerde, consequente theorie over de omgang met het groene erfgoed onder zijn beheer. Dit gebrek is niet licht op te vatten, vooral nu Elswout, naast een aantal andere dringende vraagstukken, voor een stevige uitdaging staat. Nu het Waterbedrijf geen drinkwater meer wint uit het duingebied is het grondwaterpeil gestegen. Dit zal het merendeel van de beuken uiteindelijk funest worden, de voortekenen van een massale sterfte zijn nu al te zien. Een bevredigend antwoord op deze kwestie is überhaupt al lastig te geven en wordt alleen maar lastiger door het ontbreken van een duidelijke basis voor ingrijpen. Het wordt tijd dat Staatsbosbeheer zijn rol als cultuurhistorisch beheerder met de passende kennis en instrumenten ter harte neemt.

CONCLUSIE IN STELLINGEN

In dit hoofdstuk worden de kernpunten van het voorgaande samengevat in een aantal stellingen ten aanzien van het groene erfgoed zelf, de groen erfgoedzorg in Nederland, het groen erfgoedonderzoek en de rol van de landschapsarchitectuur bij de omgang met het groene erfgoed.

GROEN ERFGOED

Groen erfgoed heeft niet onder een stolp gestaan, het groeit en vergaat, en is daarmee wezenlijk anders dan al het andere erfgoed: het is opera aperta, werk dat nooit af is.

De waarde van het groene erfgoed ligt dan ook niet in het toebehoren aan een bepaalde stijl of periode, maar in het deel uit maken van een levend proces.

Omgaan met het groene erfgoed zoals we omgaan met het bouwkundige of museale erfgoed is dus ongepast.

Het is tijd dat de groen erfgoedzorg uit de schaduw van het bouwkundige erfgoed treedt en zich een gelijkwaardige positie opeist.

De taak van de groen erfgoedzorg is het bewaren van het complexe vlechtwerk aan sporen uit het verleden zonder daarbij het continue proces te beëindigen.

GROEN ERFGOEDZORG IN NEDERLAND

Gezien de gebrekkige theorievorming en het ontbreken van een eenduidige praktijk kunnen we stellen dat de groen erfgoedzorg, ondanks haar decennia lange bestaan, nog steeds in de kinderschoenen staat.

Wil Nederland op een verantwoorde manier omgaan met het haar rijke groene erfgoed dan zal er haast gemaakt moeten worden met een volledige inventarisatie daarvan, zodat de opgave, concreet uitgedrukt in benodigde middelen en maatregelen, op de politieke agenda komt te staan.

Het Australische Burra Charter is een goed uitgangspunt voor het formuleren van een Nederlandse erfgoedfilosofie.

Om de statuur en het behoud van het groene erfgoed te garanderen is het essentieel om een zelfstandige groen erfgoed wetgeving te formuleren die niet zoals nu versnipperd is over verschillende rechtsgebieden en daardoor onwerkbaar is.

Het huidige vertrouwen in de ruimtelijke planning om het groene erfgoed te beschermen is ongegrond omdat zij onderhevig is aan politieke willekeur.

De strikte scheiding tussen natuurbescherming en de erfgoed bescherming is een artificiële en staat een integrale aanpak in de weg.

We dienen de groen erfgoedbescherming te institutionaliseren als een aparte discipline, zodat kennis en kunde, theorie en praktijk, in een centraal orgaan samenkomen en de concurrentiepositie ten opzichte van andere ruimteclaims aanzienlijk wordt versterkt.

GROEN ERFGOEDONDERZOEK

Het groen erfgoed object zelf is de belangrijkste bron en is daarmee het absolute uitgangspunt van zowel onderzoek als ingrepen tot behoud, beheer en ontwikkeling.

Het biografieconcept is een goed vertrekpunt om een omvattende ontwikkelingsgeschiedenis van een groen erfgoed object op te stellen.

De groene erfgoed opgave is complex en vereist de kennis van een veelvoud aan wetenschappelijke en praktische disciplines: het werken in interdisciplinaire teams is dan ook onontbeerlijk.

Zolang de groen erfgoedzorg niet zijn eigen onderzoeksagenda kan volgen en alleen aan de commerciële vraag beantwoordt, zullen belangrijke theoretische overwegingen gereduceerd blijven tot ad hoc beslissingen in het veld.

Geo-informatiesystemen vormen een handig en probaat middel om niet-ruimtelijke informatie ruimtelijk tot uitdrukking te brengen. Hiermee hebben zij de potentie een brug te slaan tussen het wetenschappelijke onderzoek en het ruimtelijk, ontwerpend ingrijpen, zij het restaurerend, historiserend of hedendaags.

GROEN ERFGOED EN DE LANDSCHAPSARCHITECTUUR

Dringt het besef breed door dat het groene erfgoed in proces of Wandel is gegrepen en dat dit juist zijn kracht is, dan is er een belangrijke opgave weggelegd voor de landschapsarchitectuur om tot passende, en indien nodig nieuwe, toekomstgerichte oplossingen te komen om deze kracht te continueren.

Deze opgave kan onder specifieke voorwaarden gelezen worden als ontwerpopgave.

Het is de taak van de landschapsarchitect om de historische en creatieve continuïteit van het erfgoed verder te dragen in de toekomst. De belangrijkste vraag daarbij is hoe heden en verleden met elkaar verbonden en verweven worden.

In de landschapsarchitectuur pakken slechts weinigen de erfgoed opgave aan, waarschijnlijk komt dit door een te beperkte opvatting over wat landschapsarchitectuur is.

Dit is problematisch aangezien het groene erfgoed te veel gezien wordt als natuurlijk erfgoed en niet als cultureel erfgoed. Veel groen erfgoed dreigt dan ook onder het heersende ecologische paradigma te bezwijken.

Een wetenschappelijk geschoolde landschapsarchitect met een brede kennis van andere wetenschappelijke disciplines, hun theorieën en methoden, is onontbeerlijk om de complexe materie te vertalen naar integere ingrepen: vaardig zijn in enkel het ontwerp is niet genoeg.

Maatregelen tot behoud, beheer en ontwikkeling zijn nooit een doel, ze zijn altijd een middel om de cultureel significante aspecten van een plek te versterken.

Men is nooit beperkt tot één soort ingreep, een combinatie van ingrepen boekt vaak het beste resultaat. Ook niet ingrijpen is een keuze die net zo goed moet worden overwogen als een keuze tot ingrijpen.

De omgang met het groene erfgoed is plaats -en tijdgebonden. De landschapsarchitect dient zich hiervan bewust te zijn.

De landschapsarchitect moet kennis hebben van en gevoel hebben voor geschiedenis inclusief het botanische erfgoed.

Ook al hebben we het over cultureel erfgoed, tegenwoordig kan een landschapsarchitect niet om de inherente ecologische opgave heen. Meedenken, meewerken en positief tegengas geven is hierbij het meest effectief aangezien beide gebieden in eenzelfde slechte concurrentiepositie zitten ten opzichte van andere ruimteclaims en alleen samen sterk kunnen zijn.

Grote instellingen en instanties die cultuurhistorisch erfgoed in beheer hebben, dienen een duidelijke theoretische -en praktijkgerichte visie te hebben en deze consequent en consistent door te voeren.

Het belang en de waarde van het groene erfgoed zijn evident. Dit besef dringt nu ook langzaam door in de praktijk getuige de initiatieven bij de RACM, de Rijksgebouwen dienst en bij Staatsbosbeheer. Gezien de oorsprong van deze instellingen en het gebrek aan ervaring in de omgang met het groene erfgoed is het vanuit zowel de academische wereld als het bredere werkveld van belang deze initiatieven te steunen en te voeden met theorie, kennis en inzicht; zodat er gewerkt kan worden aan een eenduidige en integere groen erfgoedtheorie -en praktijk die recht doet aan zijn bijzondere eigenschappen. Alleen op deze manier zullen we de culturele rijkdom kunnen bewaren en continueren. Spin in het web bij deze opgave is de landschapsarchitectuur met haar capaciteit

theorie en praktijk, wetenschap en kunst, te verenigen. Zeker nu veel achttiende en negentiende-eeuwse werken aan het einde van hun levensspanne zijn gekomen is haar bemoeienis gevraagd.

REFERENTIES

Amsterdam Oud Zuid (200?) *Renovatie en beheerplan: naar een duurzaam beheer van een levend rijksmonument*, Amsterdam

Anasazy (2010) Beschikbaar op: http://commondatastorage.googleapis.com/static.panoramio.com/photos/original/10819027.jpg

Australian ICOMOS (1999) *The Burra Charter: the Australia Charter for places of cultural significance*, Australische ICOMOS: Burwood.

Bakker, P. (1998) 'Verantwoord plantengebruik in historische tuinen', *Groen: vakblad voor groen in stad en landschap*, 54 (1): 44-54.

Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (2008), Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, beschikbaar op: www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Beleidsbrief%20momo.pdf.

Bennet, P. (2004) 'Social force: the urban optimism of M. Paul Friedberg' in: C.A. Birnbaum, ed., *Preserving Modern Landscape Architecture II*, Spacemaker Press: Cambridge.

Berec, J. (2010) Beschikbaar op: http://commondatastorage.googleapis.com/static.panoramio.com/photos/original/16208924.jpg

Bertram, C., De Jong, E.A. (2008) 'Analyse en intuïtie: Ontwerpen aan landschap' in: C. Bertram, E.A. De Jong, eds., *Michael van Gessel: landschapsarchitect*, NAi Uitgevers: Rotterdam: 8-27.

Birnbaum, C.A. (2004) 'Moving beyond the picturesque and making postwar landscape architecture visible' in: C.A. Birnbaum, ed., *Preserving Modern Landscape Architecture II*, Spacemaker Press: Cambridge.

De Jong, E.A. (1993) *Natuur en kunst: Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Uitgeverij Thoth: Bussum.

——— (1998) 'Der Garten als dritte Natur: über die Verbindung von Natur und Kunst' in: I. Kowarik, E. Schmidt, B. Sigel eds., *Naturschutz und Denkmalpflege: Wege zu einem Dialog im Garten*, vdf Hochschulverlag AG an der ETH: Zürich: 17-28.

——— (2001) *Elswout: externe audit*, ongepubliceerd manuscript.

——— (2006) 'Der Valkenberg-Park in Breda' in: E.A. de Jong, E. Schmidt en B. Sigel, eds., *Der Garten: ein Ort des Wandels*, vdf Hochschulverlag AG an der ETH: Zürich: 251-262

De Jong, E.A., Schreiber, H. (2007) *Historisch Casco Vondelpark*, ongepubliceerd manuscript.

English Heritage (2008) *Conservation principles, policy and guidance for the sustainable management of the historic environment*, English Heritage: London.

Goultry, S.M. (1993) *Heritage Gardens: care, conservation and management*, Routledge: London.

Gregory, I.N. (2003) *A place in history: a guide to using GIS in historical research*. Oxbow books: Oxford.

Gregory, I.N., Ell, P.S. (2007) *Historical GIS: technologies, methodologies and scholarship*. Cambridge University Press: Cambridge.

Heere, E. (2008) *GIS voor historisch landschapsonderzoek: opzet en gebruik van een historisch GIS voor prekadastrale kaarten*. Geowetenschappen Universiteit Utrecht: Utrecht.

Hennebo, D. (1985) 'Gartendenkmalpflege in Deutschland: Geschichte, Probleme, Voraussetzungen' in: D. Hennebo, ed., *Gartendenkmalpflege: Grundlagen der Erhaltung historische Gärten und Grünanlagen*, Ulmer Verlag: Stuttgart: 11-48.

Hönes, E.R. (1985) 'Die gesetzlichen Grundlagen un Möglichkeiten der Gartendenkmalpflege' in: D. Hennebo, ed., *Gartendenkmalpflege: Grundlagen der Erhaltung historische Gärten und Grünanlagen*, Ulmer Verlag: Stuttgart: 80-105.

ICOMOS (1964) *International Charter for the conservation and restoration of monuments and sites: the Venice Charter 1964*, UNESCO-ICOMOS: Parijs.

ICOMOS (1981) *Historic gardens: the Florence Charter 1981*, UNESCO-ICOMOS: Parijs.

ICOMOS Nederland (2010), beschikbaar op: http://www.icomos.nl/

Knight, R.P. (1795) *The landscape a didactic poem in three books*, W. Bulmer and Co: London. Beschikbaar op: http://www.archive.org/details/landscapedidacti00knig

Knowles, A.K. (ed.) (2002) *Past time, past place: GIS for history*. California: ESRI Press.

Knowles, A.K. (ed.) (2008) *Placing history: how maps, spatial data, and GIS are changing historical scholarship*. California: ESRI Press.

Koch, U. (1998) 'Erinnern: eine Notwendigkeit' in: I. Kowarik, E. Schmidt, B. Sigel eds., *Naturschutz und Denkmalpflege: Wege zu einem Dialog im Garten*, vdf Hochschulverlag AG an der ETH: Zürich: 29-39.

Kolen, J.C.A. (2005) *De biografie van het landschap: drie essays over landschap, geschiedenis en Erfgoed*, PhD thesis, Vrije Universiteit Amsterdam: Amsterdam.

Kolen, J.C.A. (2007) 'Naar een nieuwe benadering van het erfgoed van stad en land: de biografie van het landschap', *Vitruvius* 1, 14-18.

Kowarik, I. (1998) 'Historische Gärten und Parkanlagen als Gegenstand eines Denkmalorientierten Naturschutzes' in: I. Kowarik, E. Schmidt, B. Sigel eds., *Naturschutz und Denkmalpflege: Wege zu einem Dialog im Garten*, vdf Hochschulverlag AG an der ETH: Zürich: 111-140.

Kraft, N. (2002) *Der historische Garten als Kulturdenkmal: Rechtsfragen des Kulturgüterschutzes in aus-*

gewählten Rechtsordnungen Europas. 1ste ed. MANZ'sche Verlags- un Universitätsbuchhandlung GmbH: Wenen.

Laine, C. (2006) 'Rosendal: Lustgarten und Gärtnerei' in: E.A. de Jong, E. Schmidt en B. Sigel, eds., *Der Garten: ein Ort des Wandels*, vdf Hochschulverlag AG an der ETH: Zürich: 127-136.

Laird, M. (1996) '"Original fabric" or "original design intent"?: the unresolved dilemma in planting conservation', in: E.A. de Jong, ed., Restoration of baroque gardens: the UNESCO conference on Neercanne, in: T*uinkunst: Dutch yearbook for the history of garden and landscape architecture* 2.

Leopold, R. (2006) 'The quest for free mobility gardening between change and endurance' in: E.A. de Jong, E. Schmidt en B. Sigel, eds., *Der Garten: ein Ort des Wandels*, vdf Hochschulverlag AG an der ETH: Zürich: 21-32.

Leopold, R. (2006) 'Up and down the farmyard: the dynamics of maintenance' in: E.A. de Jong, E. Schmidt en B. Sigel, eds., Der Garten: ein Ort des Wandels, vdf Hochschulverlag AG an der ETH: Zürich: 91-100.

Nehring, D. (1985) 'Erfassen und Inventarisieren historischer Gärten und Freiräume' in: D. Hennebo, ed., *Gartendenkmalpflege: Grundlagen der Erhaltung historische Gärten und Grünanlagen*, Ulmer Verlag: Stuttgart: 106-119.

Palm, H. (2006) 'Neugestaltung des Blumengartens im Grossen Garten in Hannover-Herrenhausen' in: E.A. de Jong, E. Schmidt en B. Sigel, eds., *Der Garten: ein Ort des Wandels*, vdf Hochschulverlag AG an der ETH: Zürich: 171-182.

Olin, L. (2004) 'Preserve some, yes, but also improve, add to and let some go' in: C.A. Birnbaum, ed., *Preserving Modern Landscape Architecture II*, Spacemaker Press: Cambridge.

Schmidt, E. (1985) 'Gartendenkmalpflegerische Maßnahmen: Übersicht und Begriffserläuterungen' in: D. Hennebo, ed., *Gartendenkmalpflege: Grundlagen der Erhaltung historische Gärten und Grünanlagen*, Ulmer Verlag: Stuttgart: 49-105.

Sigel, B., De Jong, E.A., Schmidt, E. (2006) '"sie hatten nicht unter einer Glasglocke gestanden, sondern im lebendigen Storm der Geschichte": Eine Einführung in das Thema' in: E.A. de Jong, E. Schmidt en B. Sigel, eds., *Der Garten: ein Ort des Wandels*, vdf Hochschulverlag AG an der ETH: Zürich: 7-17.

Sigel, B., Kowarik, I., Schmidt, E. (1998) 'Wege zu einem Dialog im Garten' in: I. Kowarik, E. Schmidt, B. Sigel eds., *Naturschutz und Denkmalpflege: Wege zu einem Dialog im Garten*, vdf Hochschulverlag AG an der ETH: Zürich: 11-16.

Seiler, M. (1985) 'Auswertung historischer Pläne der Landschaftsgärten' in: D. Hennebo, ed., *Gartendenkmalpflege: Grundlagen der Erhaltung historische Gärten und Grünanlagen*, Ulmer Verlag: Stuttgart: 120-140.

Van der Lippe, M., Kowarik, I. (2006) '"Die Vorgärten und Anlagen sind die naturbelebte Ergänzung der Wohnung": Historische Vegetationselemente einer Gartenstadt-Siedlung in Jena'

in: E.A. de Jong, E. Schmidt en B. Sigel, eds., *Der Garten: ein Ort des Wandels*, vdf Hochschulverlag AG an der ETH: Zürich: 101-116.

Watkins, J., Wright, T., eds. (2007) *The management and maintenance of historic parks, gardens and landscapes: The English Heritage handbook*. 1ste ed. Frances Lincoln Limited: London.

Websites:
English Heritage: http://www.english-heritage.org.uk/

ICOMOS: http://www.icomos.org/

Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed: http://www.cultureelerfgoed.nl/

The National Trust: http://www.nationaltrust.org.uk/

UNESCO: http://www.unesco.org/new/en/unesco/